

УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Гуманітарний факультет

Кафедра філології

**УКРАЇНСЬКИЙ СВІТ
У НАЗВАХ ЛАНДШАФТУ XVI–XVIII СТ.:
VOCABULUM ET VOCABULARIUM**

Студентки IV курсу
групи ГФ18/Б
спеціальності «Філологія»
Юлії Репецької

Науковий керівник:
доктор філол. наук,
Ганна Дидик-Меуш

Львів 2022

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	3
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ I.....	8
НАЗВИ ЛАНДШАФТУ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ.....	8
ЯК ОБ'ЄКТ ЛІНГВІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.....	8
1.1. Історія вивчення українських назв об'єктів ландшафту	8
1.2. Назви об'єктів ландшафту в діахронійних студіях.....	11
1.3. Писемні пам'ятки – джерело вивчення історії мови.....	14
1.4. Методи та методологія.....	17
РОЗДІЛ II	19
УКРАЇНСЬКІ НАЗВИ ОБ'ЄКТІВ ЛАНДШАФТУ	19
НАТУРОГЕННОГО ПОХОДЖЕННЯ	19
2.1. Назви, що вказують на характер земної поверхні чи рельєфу	19
2.2. Назви, пов'язані з лісовим ландшафтом.....	26
2.3. Назви, пов'язані з водоймами та водним режимом.....	31
2.4. Назви, пов'язані з особливостями ґрунту.....	36
РОЗДІЛ III	41
УКРАЇНСЬКІ НАЗВИ ОБ'ЄКТІВ ЛАНДШАФТУ	41
АНТРОПОГЕННОГО ПОХОДЖЕННЯ	41
3.1. Назви, пов'язані з сільським господарством.....	41
3.2. Назви, пов'язані з водним та лісовим господарством.....	52
3.3. Назви шляхів сполучення та штучних земляних об'єктів	56
ВИСНОВКИ.....	63
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	67
ДОДАТОК.....	71

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ав. – авестійська
англ. – англійська
б.дж. – без джерела
бойк. – бойківське
воронез. – воронезьке
гот. – готська
гр. – грецька
гуц. – гуцульське
дангл. – давньоанглійська
двн. – давньоверхньонімецька
див. – дивись
діал. – діалектне
дінд. – давньоіндійська
дісл. – давньоісландська
днн. – давньонижньонімецька
закарп. – закарпатське
заст. – застаріле
зхпол. – західнополіське
іє. – індоєвропейська
ірл. - ірландська
ласк. – ласкаве
лат. – латинська
лемк. – лемківське
лит. – литовська
лтс. – латиська
мн. – множина

наддністр. – наддністрянське
п. – польська
перев. – переважно
полоц. – полоцьке
пор. – порівняй
поч. – початок
прус. – пруська
псл. – праслов'янська
розм. – розмовне
с. – сторінка
сангл. – староанглійська
свн. – середньовірна німецька
ст. – століття
схсл. – східнослов'янське
та ін. – та інші
тс. – те саме
тюрк. – тюркська
укр. – українська
фр. – французька
хет. – хетська
цсл. – церковнослов'янська
чес. – чеська

ВСТУП

Обґрунтування актуальності теми та постановка проблеми. Найкраще зрозуміти сучасне життя будь-якої мови, зокрема української, можна тоді, коли вивчити її минуле. Саме тому для українських дослідників-лінгвістів важливо не лише розв'язувати сучасні лінгвістичні проблеми, а й вирішувати питання, що стосуються минулого української мови, заглиблюватись в її історію, простежувати етапи формування та розвитку, зміни, яких вона зазнала внаслідок історичних, культурних подій, а в підсумку – детально вивчати кожен період її існування. Важливим об'єктом для лінгвістів є лексичний фонд української мови, дослідження процесів становлення та розвитку якої, зокрема у запропонованому нами часовому зрізі XVI–XVIII ст., дає змогу якнайкраще зрозуміти її сучасний стан.

Лексика української мови на позначення об'єктів ландшафту, з одного боку, дає змогу вивчати географічні риси конкретної території, досліджувати життя та діяльність людей, їх господарство, ментальність та матеріальну і духовну культуру. З іншого – така лексика є однією з найдавніших та найважливіших частин лексикону української мови, тому назви ландшафту віддавна є об'єктом зацікавлень українських лінгвістів, істориків, етнографів, етнологів, археологів, культурологів, краєзнавців.

Дослідження українських назв об'єктів ландшафту має тривалу історію. Вивченням цієї лексики в літературній мові та в діалектах, із залученням етимологічного та ономастичного матеріалу, займались І. Верхратський, С. Грабець, К. Галас, С. Рудницький, Й. Дзендзелівський, М. Толстой, В. Німчук, М. Никончук, Д. Бучко, С. Вербич, В. Шульгач, З. Купчинська, Т. Марусенко, Є. Черепанова, Т. Громко, О. Данилюк, Т. Поляруш, С. Шийка, Г. Дидик-Меуш, О. Слободзяник, С. Личук та ін. Укладено низку словників географічної лексики (С. Грабець, Я. Рудницький, О. Данилюк, С. Личук та ін.). Проте немає комплексної наукової праці про назви об'єктів ландшафту, що і зумовлює **актуальність** теми дослідження.

Мета дослідження – здійснити мовознавчий аналіз українських назв об’єктів ландшафту натурогенного походження та назв об’єктів ландшафту антропогенного походження.

Мета дослідження передбачає виконання таких **завдань**:

- 1) подати історію дослідження назв об’єктів ландшафту;
- 2) подати коротку характеристику пам’яток української мови як найбільш надійного джерела для мовознавчих студій у діахронії;
- 3) сформуванати корпус назв об’єктів ландшафту;
- 4) класифікувати виявлені назви за тематичними та лексико-семантичними групами; подати їх походження, виявити семантичні та словотвірні особливості;
- 5) виявити особливості сполучуваності складних назв об’єктів ландшафту;
- 6) засвідчити збереження давніх назв об’єктів ландшафту в сучасній українській літературній мові та в діалектах.

Об’єкт дослідження – українські назви об’єктів ландшафту XVI–XVIII ст.

Предмет дослідження – лексико-семантичні процеси в системі українських назв об’єктів ландшафту XVI–XVIII ст.

Джерельна база – «Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.» (відпов. ред. Д. Гринчишин та М. Чікало, Львів, 1994-2017), Картотека «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.», «Українські краєвиди XVI – XVIII ст. Слово – текст – словник» (Г.Дидик-Меуш, О. Слободзяник, Львів, 2015), словники сучасної української мови, діалектні словники.

Методи дослідження – описовий метод, порівняльно-історичний метод, метод етимологічної експертизи, метод компонентного аналізу, метод суцільної вибірки, метод функційного аналізу, метод стилістичного експерименту, метод кількісного аналізу.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного з них, загальних висновків, списку використаних джерел та літератури і додатку з індексом проаналізованих назв.

РОЗДІЛ I

НАЗВИ ЛАНДШАФТУ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ ЯК ОБ'ЄКТ ЛІНГВІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Лексика на позначення об'єктів ландшафту є невід'ємною частиною лексики української мови, однією з найдавніших та найбільш семантично стійких лексичних груп. Вона акумулює знання та уявлення про світ, а також про життя та побут українського народу, про його матеріальну та духовну спадщину, і загалом допомагає відтворити цілісну картину лінгвістично-географічної історії українців.

Український мовознавець Ю. Карпенко стверджує: «Давні географічні назви заслуговують пильної уваги і філологів, і географів [...]. Поширення народних назв і ті зміни значень, яких вони зазнають у різних місцевостях, дають чимало доказів та даних про рух колонізацій, переміщення народів і їх взаємовпливи з іншими»¹. Цей пласт лексики допомагає науковцям різних галузей створити розмовно-побутову картину світу людей, простежити важливі міграційні процеси, питання етногенезу, взаємозв'язки українців з іншими народами. А для лінгвістів назви ландшафту важливі для вивчення етимології слова, словотвору, семантики, ономастикону і топонімікону та ін. Свого часу ще Я. Головацький, готуючи до друку географічний словник західних та південних слов'ян, писав у передмові до нього: «[...] географічна номенклатура виявилася щедрим джерелом для пояснення законів фонетики і словотворення» [5:5]. До того ж такі найменування допомагають у вирішенні більш глобальних завдань – простежити етапи розвитку й формування живої української мови в діахронії та синхронії.

1.1. Історія вивчення українських назв об'єктів ландшафту

З огляду на стійкість географічної лексики в мові та на те, що вона століттями функціонує в розмовному та в писемному мовленні українців, мовознавці

¹ Карпенко Ю. А. *Топонимическая реконструкция географии и географическая реконструкция топонимии*: XI Congress International des sciences onomastiques. Sofia, 1974. с. 470.

звертаються до детального її дослідження, зокрема з позицій лінгвогеографії. Український мовознавець Й. Дзендзелівський вважає, що «лінгвістична географія дає науковцеві змогу дослідити новий дуже багатий, цінний та переконливий матеріал, який здатен поглиблювати та доповнювати вже існуючі в науці гіпотези чи положення, а нерідко й змінювати чи заперечувати їх».²

Початки вивчення географічної номенклатури сягають кінця XIX – початку XX ст. І. Верхратський, Я. Головацький та С. Рудницький – одні з перших студіювали цю лексику, зібрали й систематизували її, на підставі цього з’явилися дослідження, значення яких важко переоцінити і сьогодні. І. Верхратський наприкінці XIX ст. здійснив спробу унормувати національну географічну наукову термінологію, виробив принцип побудови української термінологічної системи, яка би ґрунтувалася на народній номенклатурі, а в 1908 р. опублікував «Нові знадоби до номенклатури і термінології природописної, народної (збирані між людом)»³. Ця праця важлива насамперед тим, що містить чимало вперше зафіксованих народних ландшафтних назв, з-поміж яких найчисельнішою є група найменувань земельних угідь та видів ґрунтів: *варюга* ‘яма велика, глибока дебра’, *вислоя* ‘розтока’, *порічина* ‘поле положене над рікою’, *біланя* ‘полонина снігом вкрита’, *повзало* ‘зсунена гора’ та ін. [4:61–82].

Того ж 1908 року вийшов друком «Начерк географічної термінології» С. Рудницького⁴ у трьох частинах: «Фізична географія (назви рельєфу: *Bergland* ‘верховина’, *Erdfall* ‘вертеп’, *Liman* ‘лиман’, *Meer* ‘море’, *Steppe* ‘степ’), «Біологічна географія» (назви природних об’єктів ландшафту, вкритих рослинністю: *Baumgruppe* ‘перелісок’, *Dornwald* ‘тернистий ліс’, *Laubwald*

² Дзендзелівський Й. О. *Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (лексика)* // Наукові записки. Т. XXXIV: Діалектологічний збірник. Вип. 3. Ужгород, 1958. с. 5.

³ Верхратський І. *Нові знадоби до номенклатури і термінології природописної, народної* // Збірник математично-природописно-лікарської секції Наукового Товариства імени Шевченка. Т. XII / під ред. Івана Верхратського, Д-ра Володимира Левицького і Д-ра Стефана Рудницького. Львів, 1908. с. 61–82.

⁴ Рудницький С. *Начерк до географічної термінології* // Збірник математично-природописно-лікарської секції Наукового Товариства імени Шевченка. Т. XII. / під ред. Івана Верхратського, Д-ра Володимира Левицького і Д-ра Стефана Рудницького. Львів, 1908. с. 1–151.

‘листяний ліс’, *Wald* ‘ліс, бір’) та «Математична географія». Автор стверджує, що створення цієї праці було зумовлене необхідністю унормувати географічну лексику української мови. Учений успішно здійснив своє дослідження у форматі німецько-українського словника географічної термінології. У 1913 р. вийшов наступний словник С. Рудницького, створений з огляду на практичні потреби користувачів, – «Причинки до географічної термінології»⁵, де в перекладній частині представлено українські назви об’єктів ландшафту натурогенного походження: *Buckel* ‘горб’, *crest* ‘гребінь’, ‘хребет’, *ravine* ‘звір, дебра, яруга, балка’, *rivulet* ‘потік’, *Urflub* ‘праріка’ та ін. [29:11–15].

У діахронному аспекті особливої уваги заслуговують реєстри історичних словників української мови, у яких найповніше представлені українські назви об’єктів ландшафту: «Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.» (відп.ред. Д. Гринчишн та М. Чікало, Львів, 1994–2017) і «Українські краєвиди XVI–XVIII століть: слово, текст, словник» (Г. Дидик-Меуш і О. Слободзяник, Львів, 2015), а також фундаментальна Картотека «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.», на підставі матеріалів якої укладено вказані вище лексикони. Історичний словник будь-якої мови «є не тільки інвентарем» її лексичного складу в зазначений період, він є водночас: 1) «базою і для етимологічних досліджень, і для порівняльного вивчення слов’янських мов, зокрема процесів їх взаємодії та взаємодій, а також зв’язків із неслов’янськими мовами»; 2) «маючи лінгвістичний характер, Словник разом з тим є фундаментальною працею з історії українського народу, його писемності і культури з широким науковим і практичним значенням» [7:11].

Діалектні назви ландшафту представлені у спеціальних словниках: «Географічні назви Гуцульщини» С. Грабця (1950), «Географічні назви Бойківщини» Я. Рудницького (1962), «Материалы к словарю украинских географических

⁵ Рудницький С. *Причинки до географічної термінології* // Збірник математично-природописно-лікарської секції Наукового Товариства імени Шевченка. Т. XV. / під ред. Д-ра Володимира Левицького, Д-ра Івана Раковського і Д-ра Стефана Рудницького. Львів, 1913. Вип. II. с. 1–11.

апеллятивом (названия рельефов) // Полесье. Лингвистика. Археология. Топонимика» Т. Марусенко (1968), «Словник народних географічних термінів Волині» О. Данилюк (1997), «Словник народних географічних термінів Кіровоградщини» Т. Громко, В. Лучика та Т. Поляруш (1999), «Словник народних географічних назв Івано-Франківщини» С. Личук (2015). Вагомими є також загальні лексикографічні праці: «Словник полтавських говорів» В. Ващенко (1960), «Словник поліських говорів» П. Лисенка (1974), «Словник бойківських говірок» у 2-х томах М. Онишкевича (1984), «Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини» у 4-х томах В. Чабаненка (1992), «Гуцульські говірки. Короткий словник» за ред. Я. Закревської (1997), «Словник західнополіського говору» у 2-х т. Г. Аркушина (2000), «Наддністрянський регіональний словник» Г. Шила (2008), «Словник говірки села Сокирниця» І. Сабодоша (2008), «Мокряни. Говірка маминого села. Словник» Г. Дидик-Меуш (2021), «Словник українських східнослобожанських говірок» за ред. К. Глуховцевої (2021).

1.2. Назви об'єктів ландшафту в діяхронійних студіях

Українська географічна лексика зафіксована не лише в історичних словниках української мови. Створено низку колективних праць та монографій, захищено кілька дисертацій.

У статті «Ландшафтні назви в пам'ятках української актової мови XIV–XV ст.» М. Худаш присвячує увагу «лексикологічному описові виявленої у вказаних пам'ятках лише невеликої групи слів, які за їх основною номінативною функцією можна назвати ландшафтними назвами, оскільки вони вказують на форму земної поверхні чи той або інший вигляд якоїсь місцевості».⁶ Автор статті подає класифікацію та визначає суть географічних назв, доходить висновку щодо їх походження, а також виокремлює специфіку та особливості тогочасної української

⁶ Худаш М. Л. *Ландшафтні назви в пам'ятках української актової мови XIV–XV ст.* // Дослідження і матеріали з української мови. Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. т. 5. с. 143.

мови. Автор статті стверджує, що пам'ятки української актово-канцелярської мови XIV–XV ст. слабо досліджені в лексикографічному плані, хоч вони і є чи не єдиним джерелом того раннього періоду, у якому чітко засвідчені тодішні риси мови української народності.⁷ Далі дослідник спостерігає за ландшафтними назвами в ділових документах XIV–XV ст. та зазначає, що там «вони виступають досить рельєфно, а особливо багатий матеріал містять у собі т. зв. дарчі, підтвердні, купчі, духовні та розмежувальні грамоти, в яких іде мова про надання у власність чи спадкове користування та визначення меж земельних наділів, сільськогосподарських угідь, різних урочищ, лісових масивів, природних і штучних водоймищ тощо».⁸

Важлива студія, присвячена географічній лексиці, належить Л. Гумецькій і має назву «З історичної лексикології української мови (землеробство і суміжні заняття)».⁹ Авторка розглядає особливості виникнення та функціонування загальних назв земельних угідь (*селище, двор, отнина, им'їніє*), котрі, зокрема, простежуються в українській діловій мові XVI–XV ст. Також дослідниця розглядає такі групи слів: назви оброблюваних ділянок землі (*кгрунтъ, жеребии, рола, нивька, пашна*), одиниці виміру поверхні орної землі (*лезиво, плеть, плугъ, слѣдь*), межі земельної площі (*граница, грань, межа, хотарь*, а також дієслова *хотарити, отехати, оуграничити* та ін.), роботи, пов'язані з обробітком землі (*ораниє, пропашь, засѣвъ, жниво* та ін.), сільськогосподарські культури (*ярина, яръ, веснина, озимина, збоже, пшеница, рожь* та ін.) і садівництво (*садъ, градина, оwoць, лозниця, виноград* та ін.) [10:11–20]. Л. Гумецька підсумовує, що розглянутий пласт лексики відтворює найважливіші сфери людської діяльності та є вагомою частиною словникового фонду мови того періоду [Там само, 21].

Дослідження І. Керницького «Судово-адміністративна і суспільно-економічна лексика в'їтівських книг XVI–XVII ст. с. Одрехови, колишнього

⁷ Там само, с. 143.

⁸ Там само, с. 144.

⁹ Гумецька Л. *З історичної лексикології української мови (землеробство і суміжні заняття)* // Мовознавство, № 6. 1978. с. 11–22.

Сяноцького повіту, на Лемківщині»¹⁰ створене на основі 156 документальних записів, котрі «звичайно мають стандартний характер, тому лексика їх та цілі звороти повторюються майже в кожному записі» [21:91]. У лексиконі досліджуваних пам'яток найбільше представлена судово-адміністративна, а також суспільно-економічна лексика, у якій автор виокремлює групу «назви видів власності», куди увійшли лексеми на позначення нерухомого майна (*имѣна, кгрунтъ, поле, осѣдлость*), та групу лексики, «що вказує на майново-правові відносини між членами суспільства» [Там само, 104]. Проаналізувавши весь лексичний матеріал із «Війтівських книг» села Одрехови на Лемківщині, І. Керницький дійшов висновку, що «в основі лексичного складу мови лемківських пам'яток XVI–XVII ст. лежить загальноукраїнська лексика: частина її успадкована ще зі староруської доби, а частина витворилася вже на староукраїнському мовному ґрунті; ця лексика у значній більшості збереглася (в деяких випадках зі змінами фонетичного характеру) в сучасній українській літературній мові, зокрема в лемківських говорах» [Там само, 107–108].

Вагомим внеском для вивчення географічної лексики є кандидатська дисертація П. Чучки «Історія становлення української географічної номенклатури»,¹¹ котру вчений захистив у 1980 р. Займався він, зокрема, аналізом географічних номенів та наукових географічних термінів української мови, які за своєю специфікою є натурогенними об'єктами. За словами П. Чучки, кількість найменувань на позначення натурогенних об'єктів становила 320 одиниць у період XVI–XVIII ст., тимчасом як у XIV–XV ст. – 130 одиниць. Ці назви були як загальноновживаними (*бистрина, затон, отнога, пагорок, яроть* та ін.), так і такими, що належали певній території. Для прикладу, локальними словами карпатської зони України були лексеми *буковина, верховина, дѣль, полонина*, а у степовій та

¹⁰ Керницький І. М. Судово-адміністративна і суспільно-економічна лексика "Війтівських книг" XVI–XVII ст. с. Одрехови, колишнього Сяноцького повіту, на Лемківщині // Дослідження і матеріали з української мови. Київ, 1964. Т.6. с. 91–108.

¹¹ Чучка П. П. *История становления украинской географической номенклатуры*: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02. Київ, 1980. 187 с.

лісостеповій зоні України, а також у Причорномор'ї народ послуговувався назвами *байракъ, лиманъ, порогъ, степь*. Як зазначає С. Шийка, науковець запропонував чітку схему взаємозв'язку між логічно-предметним поділом натурогенних форм оболонки Землі й лексико-семантичними групами географічної номенклатури,¹² яка налічує 10 тематичних груп, що поділяються на 29 лексико-семантичних підгруп. Авторіві вдалося дослідити особливості формування української географічної номенклатури від спільносхіднослов'янської мовної єдності до сучасного її стану [41:9].

Дисертація О. Слободзяник «Формування географічної лексики в українській мові XVI–XVIII ст.»¹³ є першим комплексним дослідженням географічних назв природних об'єктів ландшафту зазначеного періоду в українській мові. Авторка мала на меті висвітлити історію формування та структурно-семантичний розвиток географічної номенклатури, виявити семантичні та словотвірні особливості слів, засвідчити збереження географічної лексики в сучасній українській мові та в діалектах. У роботі О. Слободзяник навела ілюстрації із 233 писемних пам'яток та проаналізувала 450 назв, що формують лексико-семантичну групу (ЛСГ) «Загальні назви природних об'єктів ландшафту» (*кiрунты, угодия, имѣниє, осѣдлость, дѣляница, брегъ*) та одну із підгруп ЛСГ «Назви природних об'єктів ландшафту, пов'язаних із рослинністю», зокрема підгрупу «Назви лісу» (*лѣсь, бранище, гайокъ, перелесанокъ*).

1.3. Писемні пам'ятки – джерело вивчення історії мови

Для того, аби дослідити мову на певному часовому зрізі, лінгвістам потрібно мати надійне джерело, яке слугуватиме основним предметом мовознавчого аналізу.

¹² Шийка С. В. *Народна географічна термінологія Ровенщини*: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. К., 2013. С. 19.

¹³ Слободзяник О. З. *Формування географічної лексики в українській мові XVI–XVIII ст.*: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2016. 283 с.

Писемні пам'ятки – необхідна передумова існування та розвитку діахронійного мовознавства. Фіксація слова на письмі, на думку В. Німчука, «є неспростовним доказом існування чи закріплення його в мові», «є його документом, паспортом», який засвідчує, що явище «у відповідний час існувало, воно розвинулося не пізніше (хоч, звичайно, могло виникнути навіть на багато десятків років чи століть до цього)»¹⁴. Писемні джерела – надійний критерій аналізу мовних явищ та процесів, проте й він має недоліки: 1) насамперед та об'єктивна причина, що дослідник не має змоги опрацювати всіх джерел, деякі з них і сьогодні невідомі та недоступні; 2) одиничний вияв мовного явища ще не може стати підставою для висновку про його поширення в мовленні; однією з можливих причин такої ситуації вчені називають «описки», «помилки», бо, на їхню думку, фіксацій має бути кілька і відзначених не в одному тексті¹⁵.

Основними джерелами вивчення історії мови вважають «зразки живого розмовного мовлення, свідчення споріднених і неспоріднених мов, давні писемні пам'ятки» [3:13], до них також належать запозичення зі слов'янських чи неслов'янських мов, топоніміка та ономастика [23:13].

Першорядне значення мають писемні пам'ятки української мови, оскільки вони документально та правдиво засвідчують систему мови на певному етапі її існування. Їх початок датують другою половиною XI ст., «бо перші пам'ятки, де відбилися прикмети нашої мови, сягають саме цієї доби».¹⁶ Писемні пам'ятки дозволяють простежити етапи розвитку мови – як змінювались фонемі, елементи морфології, синтаксис, як утворювались нові компоненти структури мови, як збільшувався її словниковий склад [24]. Часто писемні пам'ятки є єдиним джерелом, завдяки якому можливо проаналізувати певне лінгвістичне явище, тому вони є вкрай цінними текстами.

¹⁴ Німчук В. Наддністрянські діалектні риси в «Євсевієвому Євангелії 1283 року» // *Вісник Прикарпатського університету: Філологія (мовознавство)*. Івано-Франківськ, 2008. Вип. XIX–XX. С. 3–17.

¹⁵ Дидик-Меуш Г. *Українська медицина. Історія назв*. Львів, 2008. С. 3–6.

¹⁶ Тимченко Є. К. *Курс історії українського язика: Вступ і фонетика*, 2-е вид, ч. 1. Київ — Харків 1930.

На певних часових зрізах лінгвісти досліджували лексику української мови на основі писемних пам'яток. Як стверджує С. Гриценко, «історія словникового складу мови завжди привертала увагу дослідників, яка особливо активізувалася впродовж останнього століття. Дослідження українського лексикону має свою історію і сформовані провідні напрямки».¹⁷

На основі писемних пам'яток у працях різних дослідників опрацьовано наступні лексико-семантичні групи: С. Бібла, Н. Пуряєва, Ю. Осінчук, Н. Піддубна працювали над богослужбово-обрядовою та церковною лексикою; медичну лексику вивчали Ф. Ткач, Т. Олещук (давньоруський період), Г. Дидик-Меуш, С. Руда, Т. Файчук, О. Миголинець, біологічну лексику – І. Сабадош, С. Гриценко, географічну – П. Чучка, Л. Гумецька, І. Керницький, Г. Дидик-Меуш, О. Слободзяник. Над військовою лексикою працювали Г. Халимоненко, Т. Михайленко, Л. Мурашко, Я. Яремко, Я. Рибалка, О. Андріянова, Л. Туровська. Дослідженням побутової лексики завдячуємо І. Ошипко, В. Горобцю, Н. Осташу, В. Титаренку, а назвам тканин, одягу та взуття – Л. Батюк, В. Горобець, Г. Войтів, Н. Яценко. І. Чепіга, В. Невоїт, О. Крижко, С. Яценко досліджували назви їжі, напоїв та продуктів харчування, а І. Чепіга, І. Царалунга, Р. Гринько – назви помешкання, будівель. Назви кольорів вивчали А. Критенко, О. Дзівак, О. Коваль-Костинська, В. Горобець, М. Мурьянов, А. Кириченко, М. Чікало. Класифікувати назви одиниць часу вдалося М. Кочергану та В. Денисюку. Метрологічну лексику досліджували М. Худаш, Є. Чернова, В. Винник, абстрактну та емоційно забарвлену лексика – Л. Полюга. Педагогічна лексика досліджена завдяки О. Зелінській, етична – О. Миронюк. Торгівельну лексику описали Ф. Ткач, Д. Гринчишин. Завдяки М. Худашу, О. Сербенській, Д. Гринчишин, В. Горобцю простудійовано юридичну лексику. Н. Титаренко, Л. Гнатюк, Г. Наєнко вивчали загальну наукову термінологію, а астрономічну – Г. Наєнко, О. Тріль. Мовознавчу термінологію

¹⁷ Гриценко С. Історія дослідження українського лексикону XVI – XVII ст. // *Studia Linguistica*. Вип. 8. 2014. с. 325.

проаналізували Т. Баймут, Д. Якимович-Чапран. Риторичну термінологію дослідила З. Куньч, філософську – Д. Кирик, друкарську – І. Чепіга, Е. Огар.¹⁸

Географічна лексика міститься в різножанрових пам'ятках XVI-XVIII ст., до яких, зокрема, належать церковно-релігійна та богословська література; хроніки, щоденники та літописи; художня література та поезія; наукова література та науково-популярні трактати; лексикографічні праці та ін. [6:132–142; 32:58–59].

1.4. Методи та методологія

У роботі проведено аналіз лексики об'єктів ландшафту за такими етапами:

Перший етап: методом суцільної вибірки зібрано матеріал дослідження із таких джерел:

— «Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.» (відп.ред. Д. Гринчишин та М. Чікало)

— Картотека «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.»;

— Словник «Українські краєвиди XVI–XVIII ст. Слово – текст – словник» Г. Дидик-Меуш і О. Слободзяник.

Другий етап: класифікація зібраного матеріалу за допомогою описового методу, систематизація слів та поділ на лексико-семантичні групи.

Третій етап: опис семантичної структури діалектної лексики. У дослідженні семантики використано метод компонентного аналізу, суть якого полягає в розкладанні значення слова на його компоненти.

Четвертий етап: за допомогою описового методу здійснено лінгвістичну інтерпретацію корпусу вибраних слів; прийом функціонального аналізу використано для встановлення функціональних особливостей назв ландшафту; метод кількісного аналізу – для встановлення частоти вживання назв у писемних текстах.

Назви об'єктів ландшафту проаналізовано за таким принципом:

- коротка етимологічна довідка;

¹⁸ Гриценко С. Історія дослідження українського лексикону XVI – XVIIст., с. 325.

- значеннєва база та сполучуваність у межах субстантивно-ад'єктивних словосполучень;
- детальний опис та ілюстративне підтвердження виявлених значень (за матеріалами писемних джерел);
- функціонування в лексиконі сучасної української літературної мови та в діалектах.

Висновки до Розділу I

Українські назви об'єктів ландшафту є одним з найбільш давніх та стійких пластів мови, що зберігає інформацію про матеріальний та духовний світ українців. Ця лексика привертає увагу багатьох науковців, адже її фіксація та аналіз дає змогу дослідити різночасові етапи розвитку цієї лексичної групи та вивчити етнолінгвальну ситуацію на етнічних українських землях.

Писемні пам'ятки є найнадійнішим джерелом мовознавчих досліджень, адже у них чітко задокументовані основні риси та особливості мови. Використані в роботі тексти є різножанровими пам'ятками, які відтворюють живомовну традицію українців та засвідчують функціонування назв об'єктів ландшафту в межах досліджуваного часового зрізу. Для аналізу зібраного матеріалу використано низку методів, що дають змогу широко описати географічні назви української мови XVI–XVIII ст.

РОЗДІЛ II

УКРАЇНСЬКІ НАЗВИ ОБ'ЄКТІВ ЛАНДШАФТУ НАТУРОГЕННОГО ПОХОДЖЕННЯ

Тематична група «Назви об'єктів ландшафту натурогенного походження» об'єднує (за класифікацією М. Худаша),¹⁹ чотири лексико-семантичні групи: «Назви, що вказують на характер земної поверхні чи рельєфу», «Назви, пов'язані з лісовим ландшафтом», «Назви, пов'язані з водоймами та водним режимом», «Назви, пов'язані з особливостями ґрунту». Як свідчать писемні пам'ятки XVI–XVIII ст., переважна більшість виявлених найменувань мають праслов'янське походження і тривалу історію активного функціонування на всіх українських етнічних теренах. Лексику кожної з груп проаналізовано вибірково, зважаючи на частотність вживання того чи іншого найменування у Картотеці «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.».

2.1. Назви, що вказують на характер земної поверхні чи рельєфу

До цієї лексико-семантичної групи належать слова *берегъ, входъ, гоны, гора, держава, земля, ловы, островъ, пляць* та їхні словотвірні варіанти і складені найменування.

Берегъ // брегъ. Назви пов'язані із псл. *bergъ; більшість дослідників визнає безпосередню успадкованість псл. *bergъ з індоєвропейської прамови [ЕСУМ I, 170].

В українській мові XVI–XVII ст. лексема *берегъ* була багатозначною. Укладачі історичного «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» виділяють такі значення досліджуваного найменування: 1) '(край, смуга землі, що межує з поверхнею моря, річки, озера і т.ін.) берег', 2) '(прибережний простір) береговина, берег, суходіл', 3) 'край, кінець 'околиця, окраїна', 4) '(урвище) берег, круча', 'угіддя', 'тільки мн. (краї тканин, посуду) береги, краї'. Лексема також

¹⁹ Худаш М. Л. *Ландшафтні назви в пам'ятках української актової мови XIV–XV ст.* // Дослідження і матеріали з української мови. Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. т. 5. с. 153-154.

функціонувала у складі власних назв (топонімів та мікротопонімів) та мала парумонім [дет.див.: СУМ¹⁶⁻¹⁷ II, 74–75].

За матеріалами пам'яток, найменування *берегъ* та *брегъ* найчастіше трапляються зі значенням 'смуга землі, що межує з поверхнею моря, річки, озера' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ II, 74]: *Мы на жедане того слѹжебника ... попел ... на комазе наладованый шгледали на березе Бѹга* (Володава, 1551 AS VI, 116). Варто зауважити, що церковнослов'янське *брегъ* мав значно нижчу частотність: *къ тому брегы и яркы ведле циркусу а знаковъ меджы, въ кол почавши пониже млина одъ броду просто въ гору* (Фольварк, 1606 НЗУжг. XIV, 225).

Назви *берегъ* // *брегъ* функціонували і як стрижневі компоненти субстантивно-ад'єктивних словосполучень: *береги бобровие* 'угіддя, де водяться бобри' (*его короле(в)ская м(л)ть да(л) име(н)є на ве(ч)ность... Данилу Дєдовичу ..., и(з) озе(р)ми, и(з) береги бобровими* – Київщина, 1600 ККПС 152) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ II, 75]); *берегъ (брегъ) морской (морскій)* 'місцевість біля моря; примор'я' (*камени, перлы, на местцахъ прирожоныхъ гдесе родать, албо на берегахъ морскихъ, тыє рєчы там ихъ знашовши // хто, привлащати можеть собѣ* – Львів, 1645 О тайн. 104–105) [УК¹⁶⁻¹⁸, 23].

У сучасній українській мові назва *берег* зберегла своє давнє значення і перебуває в активному загальному вжитку [Гр., 110; СУМ I, 158]. Її словотвірні варіанти широко представлені в діалектах: бойк. *беріг* 'берег', 'неврожайна, непридатна для обробітку земля', 'узгір'я' [Он. I, 50]; зхпол. *берех* 'берег озера', 'сінокіс', *берих* 'пасовище в низині' [Арк. I, 14]; закарп. *берег* 'край річки, озера', 'горб, підвищення, гірка, пагорб' [Сабадош, 22]; наддністр. *беріг* 'берег (ріки, потоку)' [Дидик-Меуш, 19]; у діалектах Івано-Франківщини слово *берег* має 17 значень, варіант *бериг* – 6, варіант *беріг* – 17 [Личук, 246–248].

Входы. Етимомом назви є вербатив – псл. **hoditi*, що зводиться до іє. **sed-/*sod-* 'іхати; сидіти', гр. *ὁδός* 'шлях', спроби пов'язати з дісл. **gata* 'дорога між двома живоплотами', гот. *gatwō* 'вулиця' [ЕСУМ VI, 193–194].

Назва *входы* та її фонетичний варіант *уходы* трапляються в опрацьованих текстах XVI–XVII ст. виключно у формі pl.t. зі значенням ‘земельне угіддя, яким вільно користувалися люди різного соціального стану, а також саме право такого користування; вступ’ [УК¹⁶⁻¹⁸, 53]: *которые входы даные Пива в Белобереже, бобровые гоны, а ставене сетокъ и рыбные гоны по шзерамъ* (1503 Пал. Изб. I №8 // КТ). Варіантні найменування функціонували і як стрижневі компоненти субстантивно-ад’єктивних словосполучень *входы (уходы) лѣсниє* ‘лісові угіддя із правом вільного користування’ та *входы (уходы) рыбные* ‘водні угіддя із правом вільного користування’ [УК¹⁶⁻¹⁸, 55]: *роспитати въ земляхъ и въ водахъ, въ лѣсныхъ уходахъ* (XVIII ст. Літ.Вел. II, 118 // КТ); *продал тую часть имени своего властного... з ставы, ставищами, з реками и речками, рыбными входы и зверинными ловы* (Варшава, 1580 ДБВ 249).

У сучасному українському літературному лексиконі назва *входи (уходи)* на позначення об’єктів натурогенного походження не збереглася.

Гоны. Етимолоном назви є вербатив – псл. *gъnati (ženâ) ‘гнати (переважно худобу)’, споріднена з лит. giñti, genù ‘гнати, жену’, лат. (of)-fendo ‘штовхаю, вдаряю’, гр. νείνω (<*guhen-jō) ‘б’ю, січу’ [ЕСУМ I, 535].

Пам’ятки української мови XVI–XVIII ст. підтверджують часте вживання множинної назви *гоны* зі значенням ‘земельні угіддя, призначені для полювання; гони’ [УК¹⁶⁻¹⁸, 66]: *Роспитати въ земляхъ и въ водахъ въ лѣсныхъ уходахъ, въ гонахъ* (XVIII ст. Літ.Вел. II, 118 // КТ). Назва *гоны* функціонувала і як стрижневий компонент субстантивно-ад’єктивних словосполучень: *гоны бобровніє (бобровые)* ‘угіддя для полювання на бобрів’ та *гоны рыбные* ‘угіддя для вилову риби’ [УК¹⁶⁻¹⁸, 66]: *Дал есми ему тоє селище Трибѣсовъ со всим тым, што к тому селищу здавна прислухало, и з бобровыми гоны, и с пасеками* (Брацлав, 1505–1506 АрхЮЗР 8/IV, 174); *Которые входы даные Пива а Белобереже, бобровые гоны, а ставене сетокъ и рыбные гоны по шзерамъ* (1503 Пал.Изб. I, 8 // КТ).

У сучасній українській літературній мові слово *гони* не зберегло свого давнього значення як назви об'єкта ландшафту натурогенного походження, за ним закріпилося спеціальне значення 'переслідування, цькування звіра під час полювання' [СУМ II, 122]; загальноновживаними є і похідні найменування – мисливські терміни *гончак* та *гончий* [Там само, 123–124].

Гора. Назва має етимон – псл. *goga; споріднене із прус. *garian* 'дерево', лит. *pūgara* 'хребет', *giriá* 'ліс', [gìre], лтс. *dziŕa* 'тс.', дінд. *girīḥ* 'гора' [ЕСУМ I, 562].

Пам'ятки української мови XVI–XVIII ст. засвідчують вживання слова *гора* з такими значеннями: 1) '(значне підвищення над навколишньою місцевістю) гора', 2) 'незначне підвищення на місцевості; пагорб, горб, гора', 3) тільки мн. '(гориста місцевість) гори', 4) 'стрімкий берег, круча' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 19-20; УК¹⁶⁻¹⁸, 67–69]: *Голось милого моего; а и тоть то есть пришьоль скачючи по горахъ а перескакиваючи погорки и холмы* (поч. XVI ст. Песн. п. 51); *Оное поле кругомъ той балки и по горѣ орали* (1745 Сб.мат.Лѣв.Укр. 33 // КТ); *А лежи(т) тая краина... в тало(и) азые... где сѣ(т) славныє горы* (1582 Кр.Стр. 31); *тамъ ж недалеко замькѣ подь горою днспровою скидано в громадахъ можетъ быти шпять десать копъ* (Черкаси, 1552 ОЧерк.3 17 зв).

Назва *гора* зберегла своє давнє значення та іменує в сучасній українській літературній мові значне підвищення над навколишньою місцевістю або серед інших підвищень [Гр., 467; СУМ II, 124]. Зафіксовано слово *гора* в говірковому мовленні Івано-Франківщини, де назва реалізовує, за спостереженням дослідниці С Личук, 12 значень, зокрема такі: 'гора (у загальному значенні)', 'гора, горб, підвищення', 'гора, узвишся, підвищення', 'горб, підвищення', 'горб', 'підвищення', 'крута гора, горб, підвищення', 'висока гора', 'гора, поросла лісом', 'великий розлогий горб, підвищення', 'невисока гора, горб, підвищення', 'велике підвищення на дорозі' [Личук, 274-275]; пор.: зхпол. *гора* 'підвищення на поверхні рівнини' і 'горище в хаті', *гура* 'холм' [Арк. I, 101]; закарп. *гурка* 'гірка' [Сабадош, 54].

Держава. Етимомом цієї давньої української назви є вербатив – псл. *d^hr̥žati ‘тримати; володіти’, що походить від іє. *dheregh- ‘тримати; міцно тримати; міцний’, споріднене з ав. dṛājanhe ‘тримати, мати при собі, вести’ [ЕСУМ II, 39].

В українській мові XVI–XVIII ст. назва *держава* мала декілька значень. Зокрема активно вживалася у текстах ділового стилю зі значенням ‘землеволодіння, земельне угіддя (перев. із правом довічної власності); маєток’ [УК¹⁶⁻¹⁸, 98]: *великиє розниці дѣют в кгрѣнтех межы добры его королевское милости мѣстом Вѣницею а староством в.мл. з державою ҃рожного Анрѣа Хрѣслинского и малжонки его пнеи еи Галены Йкѣшинского села Скурынец, также добрь его кр.мл. а державы их доживотноє* (Варшава, 1606 ДБВ 1013).

Словник за ред. Б. Грінченка подає слово *держава* у чотирьох значеннях: ‘прочность, крѣпость’, ‘помѣстье’, ‘государство’, ‘власть’ [Гр., 549]. У сучасній українській мові лексема *держава* ‘маєток, помістя, володіння’ є застарілою [СУМ II, 248].

Земля. Давнє українське слово *земля* має етимон – псл. *zemja, споріднене з лит. žemė ‘земля’, лтс. zeme ‘земля’, прус. same, semte ‘земля’, лат. humus ‘земля’ [ЕСУМ II, 259].

У пам’ятках аналізованого періоду назва *земля* // *земља* була багатозначною [СУМ¹⁶⁻¹⁷ XI, 224-228; УК¹⁶⁻¹⁸, 135-141] та часто вживалася зі семантикою ‘верхній родючий шар землі; ҃рунт, земля’ або ‘(земельне угіддя) земля’: *Королевское величество значною частью земли... ударовал мя* (XVIII ст. Вел.Сказ. 22 // КТ). Найчастіше слово мало при собі прикметниковий кваліфікатор для уточнення об’єкта природного ландшафту. О. Слободзяник виділяє вісім груп складених назв зі словом *земля* відповідно до: типу ландшафту, розташування, призначення, якості та придатності ҃рунту, використання, способу отримання у власність, особи, від якої успадковано, власника [Слободзяник, 80–82]. Наприклад: *земля лесная* // *земля боровая* ‘лісове угіддя, ліс’ (*земли лесное которая // ... моркѣ за сорокѣ грошеи, а боровое земли моркѣ за двадцать гршеи* – 1566 ВЛС 58-58 зв.); *земља борѣтъная*

‘лісова пасіка’ (*томъ манастыръ бывала такъже пашъна борътнаа земля – 1552 ОКЗ 46*); *земля боброва* ‘угіддя, де водилися бобри’ (*пана Семенова земля боброва – Пісочне, 1541 AS IV, 281*); *земля непитушая* ‘непридатна для використання земля’ (*к томъ бортнаа земля посполу з непитушою – 1552 ООвр.3 111 зв.*); *земля яловая* ‘неродюча земля’ (*заразом есмо тое имене Подлозцы... в держане на вечност продали... // ... и к тому з бояры, з слугами путными, ... и з их землями пашными и яловыми – Луцьк, 1571 АрхЮЗР 8/VI, 318–319*) та ін.

Словник сучасної української мови засвідчує назву *земля* зі значеннями ‘грунт, який обробляється і використовується для вирощування рослин’ та ‘суша (на відміну від водяного простору)’ [СУМ III, 557]. У всіх діалектах назва *земля* (чи у варіантах) активно вживана, зокрема: зхпол. *земля* ‘грунт’, ‘поле, нивка’, ‘долівка в хаті’ [Арк. I, 188]; закарп. *земня* ‘земля’ [Сабадош, 126]; бойк. *земля* ‘земля’, *земля вільхова* ‘урожайна земля’, *земля ялівцова* ‘неврожайна земля’ [Он. I, 307]; наддністр. *земльи* ‘земля, грунт; поле’, *землицьи* ‘тс.’, *землинька* ласк. ‘тс.’ [Дидик-Меуш, 104].

Ловы. Назва *ловы* і її словотвірні варіанти *ловиска*, *ловища*, *ловли* мають етимон-вербатив – псл. *loviti ‘старатися спіймати дичину, полюючи, підстерігаючи; хапати’ [ЕСУМ III, 277]. Названі вище найменування засвідчені в пам’ятках тільки у формі рl.t., як і слово *гоны*, до того ж усі вони об’єднані спільним значенням – ‘мисливські угіддя’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ XVI, 89]: *Олександръ... предку нашому тое имѣне Вишенки, якъ с озеры, так з ловы... на вѣчность даль* (Київ, 1545 АрхЮЗР 1/VI, 39); *мают... замок... со всеми людми... // и з их всеми землями пашными и бортными и боры и лесы и з дѣбровами и гаи и з ловы и з ловищи* (Вільна, 1507 AS III, 42-43); *Тое... имене мое... з реками болотами ставы ставищами и ловисками... // ... продаю* (Луцьк, 1613 ЛНБ 5, II 4054, 1 зв.-2).

Назва *ловы* і її словотвірні варіанти функціонували і як стрижневий компонент субстантивно-ад’єктивних словосполучень: *ловища звериныє // ловли звериниє // ловы звериныє (зверинныє)* – ‘угіддя для полювання на звірину’: (*мы потвержаем сим... листом... ему... со всеми людми... и з ловы зверинными* – Берестя, 1516 AS III,

135); *ловища пташиє // ловы пташиє (пташии, пташыи)* – ‘угіддя для полювання на птицю’ (*запродать есми имѣнья свои... з ловы... пташими* – Вінниця, 1506 АрхЮЗР 8/IV, 175); *ловли рибниє (рыбные) // ловы рибныє (рибные, рыбные)* – ‘угіддя для рибальства’ (*чина(т) тако пола пашныє дерево бо(р)тноє ловы рыбные* – Київ, 1585 ЦНБ ДА/П-216, 1) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ XVI, 89; УК¹⁶⁻¹⁸, 174-176].

У сучасній українській мові та діалектах не виявлено аналізованих слів на позначення мисливських угідь; у сучасному українському загальноживаному лексиконі слово *лови* має значення ‘полювання на звіра, птахів, рибу тощо’ [СУМ IV, 537].

Острів. Давнє слово має етимон – псл. *ostrovъ (<*o(b)-srovъ), букв. ‘той, що обтікається’, < іє. *sreu-/srou- ‘текти’. Спочатку назва стосувалася тільки річкових островів, а потім і морських [ЕСУМ IV, 227]. Однак пам’ятки української мови свідчать про подальше розширення значеннєвої бази назви *острів*.

Словник «Українські краєвиди XVI–XVIII ст.» фіксує вживання лексеми у двох значеннях – ‘частина суходолу, оточена з усіх боків водою; острів’ та ‘земельне угіддя, розташоване окремо від основного наділу або вирізняється з-поміж інших угідь; острів’ [УК¹⁶⁻¹⁸, 232; 235]: *Козаки... по островахъ Днѣпрових, нижше пороховъ... почали вселятися* (XVIII ст. Вел. Сказ. 11 // КТ); *кут албо остров поля берегом синожати, под тым островом до него належачое, опроч болота подданных Гатских... до села Белого-Стоку... прилучаю* (Луцьк, 1636 АрхЮЗР 1/VI, 714).

Функціонували також демінутивні назви *островець* ‘невелика частина суходолу, оточена з усіх боків водою; острівець’ та *островокъ* ‘тс.’ [УК¹⁶⁻¹⁸, 231–232]: *з четвертой стороны по дороге, идущую от куреня в поле и черезь дорогу островокъ полемь болотця сойшлося клиномъ* (1749 Сб.мат.Лѣв.Укр. 64 // КТ); *Холодный присвоеть себѣ островецъ* (1694 Прот.Полт.С. 253 // КТ).

У сучасній українській мові побутують назви *острів*, *острівець*, *острівок* [СУМ V, 789]. Назву також фіксують діалектні словники з відчутною видозміною значень, наприклад: гуц. *острів* ‘горб серед рівнинної місцевості’ [Личук, 355];

зхпол. *остров* ‘підвищення серед болота, де росте трава’, ‘грибне місце’, ‘місце, де ростуть чорниці’ [Арк. II, 17]; схсл. *островок* ‘пропуск під час косіння’ [СУСГ, 258].

Пляць. Слово запозичене з німецької мови та має зв’язок з англ. сангл. *place* ‘місце, посада; місто, село, селище’, виводиться від фр. *place* ‘місце’ [ЕСУМ IV, 433]. Пам’ятки досліджуваного періоду засвідчують назву *пляць* ‘місце, площа; земельне угіддя, земельний наділ’ [УК¹⁶⁻¹⁸, 253]: *А в нижном городѣ Киевѣ лежачие пляци розные, от певных подобных особ, и от того ж небожчика Могилы, метрополита киевского* (Батурич, 1691 ДГМ 41); *Лѣхъ: Мѣрава, плац порожній травною шброслыи, четверогранный, якъ бывають города, грады* (1627 ЛБ 60).

Побутували також складені назви *пляць волный* ‘земельний наділ, за який не платили податку’, *пляць дворный* ‘присадибна ділянка’, *пляць куничный* ‘земельний наділ, за який платили куничний податок’, *пляць (плаць) отчизный* ‘земельний наділ, успадкований по батькові’ [УК¹⁶⁻¹⁸, 254-255].

Словник за ред. Б. Грінченка подає такі значення назви *пляц* ‘площадь’, ‘крестьянській надѣль’, ‘усадыба’, *плець* ‘усадыба’ [Гр., 1798; 1805]. До лексики сучасної української мови лексема не увійшла, проте активно функціонує в діалектах, до того ж переважно як багатозначна: бойк. *пляц* ‘площа’, ‘місце, на якому стоїть хата з господарськими будівлями’, ‘господарство’ [Он. II, 83]; наддністр. *пляц* ‘земельна ділянка, переважно для забудови’ [Дидик-Меуш, 190]; *пляц* ‘рівнина (у загальному значенні)’, ‘рівна місцевість’, ‘широка рівнинна місцевість’, ‘рівне місце в горах’, ‘частина земельного угіддя для будівництва’, ‘площа, підготована на хату’ [Личук, 366]; зхпол. *пляц* ‘ділянка землі’, ‘частина поля, вибрана для полювання’ [Арк. II, 56]; схсл. *плець* ‘садиба’, ‘дворове місце, ділянка землі, яку сільська громада виділяє сім’ї для будівництва власної садиби’, *плець* ‘город’, ‘садиба’ [СУСГ, 279].

2.2. Назви, пов’язані з лісовим ландшафтом

До цієї лексико-семантичної групи належать слова *борь*, *гай*, *дуброва*, *заросль*, *лѣс*, *пуца*, *хворость* та їхні словотвірні варіанти і складені найменування.

Борь. Давня назва має етимон – псл. *boгь ‘сосна; сосновий ліс’, від того самого кореня іє. *bher-/bhog-, що й борода; споріднене з дісл. boгг ‘дерево’, дангл. beagu ‘ліс’, двн. baго ‘тс.’ [ЕСУМ I, 200].

В українській мові XVI-XVIII ст., за спостереженням дослідників, слово *борь* вживалося зі значенням ‘хвойний ліс, бір’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, 38-39]: *зємяне Берєже(ц)кии // ... лєсо(в) и дубо(в) ани боро(в) мѣстнихъ, ... не маю(т)* (Кременець, 1545 ТУ 70-71). Пам’ятки фіксують також демінутиви *борокъ* ‘малий бір, борок’ та *борочокъ* ‘маленький бір’: *Панъ светицьки(и)... вель насъ налево прє(з) мхи и бо(р)ки* (1546 ОГ 21); *а съ того озера на борокъ, отъ борочка на Перепеличь* (Городно, 1568 АЗР III, 146) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, 33; 37].

Словник за ред. Б. Грінченка документує лексему *бір* зі значенням ‘сосновий лѣсь, борь’ та подає також її похідні – *бірок, борочок, борище* [Гр., 134]. У сучасній українській мові побутує назва *бір* у двох значеннях: 1) ‘сосновий або інший шпильковий ліс; також мішаний ліс з переважанням сосни’ і 2) ‘взагалі будь-який ліс’ [СУМ I, 188]; пор. також у діалектах: бойк. *бір* ‘бір’ [Он. I, 57]; гуц. *бір* ‘багнисте заросле місце’ [Личук, 249].

Гай. Походить від псл. *гајь, що, очевидно, пов’язане з *gojiti, укр. гоїти (первісне) ‘залишати жити, вирощувати’ [ЕСУМ I, 451].

Пам’ятки української мови XVI–XVIII ст. документують назву *гай* зі значенням ‘гай, ліс’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ VI, 181–182]: *має(т)но(ст) своєю... з дуброва(ми), гая(ми), ставами, ... пану Мо(с)чєни(ц)кому зо вси(м) по(с)тупила* (Житомир, 1649 ДМВН 181); *которые то кони поменениы урядникъ мениль быт пойманные в гаю, на кгрунте Скомороскомъ маєтности его мл пана Потоцкого* (1635 АЖГУ 251). Тексти фіксують низку складених найменувань із назвою *гай*: *гай березовый* ‘березовий ліс; березняк’, *гай дубовый* ‘дубовий ліс; дубняк’, *гай липовый (липовий)* ‘липовий ліс; липняк’, *гай сосновый* ‘сосновий ліс; сосняк’ [дет.див.: УК¹⁶⁻¹⁸, 63].

Засвідчено похідні назви – демінутивні варіантні форми *гайокъ, гаскъ, гаіок* ‘лісок, гайок’ і аугментативну форму *гаєвище* ‘місце, де ріс ліс або гай’ [УК¹⁶⁻¹⁸, 60–

64]: *Я, Сава Наливайченко, ... во вечность два гайки, под Матвѣвкою стоячие, ... его милости пану Стефану Томарѣ вручаю* (Домонтов, 1689 ДГІМ 450); *по гаєвище козаковъ Ловущенковъ, четвертый отъ мѣской гребли по лѣсь великий* (1767 Сб.мат.Лѣв.Укр. 218 // КТ). Вживались також складені назви *гайокъ сосновый* ‘здр. до гай *сосновый*’ та *гайокъ терновый* ‘тернові зарості; терни, терня’ [УК¹⁶⁻¹⁸, 64].

В українській мові ХІХ ст. слова *гай*, *гайок*, *гайочок* функціонували зі значенням ‘роща, небольшой лѣсь’ [Гр., 406]. Назва *гай* закріпилася в сучасній українській мові та позначає невеликий, переважно листяний ліс, а форми *гайок* та *гайочок* є зменшено-пестливими [СУМ ІІ, 15; 17]; пор. також українські діалектні найменування, зокрема воронез. *гай* ‘ліс’, ‘велика площа’ [Авдєєва, 84]; зхпол. *гай* ‘лісок’, ‘ліс’, ‘великий старий ліс’ [Арк. І, 83].

Дуброва. Слово має етимон – псл. *dǫbrava ‘ліс’, *dǫbrova ‘тс.’, що походить від *dǫbrъ ‘тс.’; вчені припускають спорідненість псл. *dǫbrъ із гр. δρυμός ‘ліс’ [ЕСУМ ІІ, 84].

У досліджуваних пам’ятках назва *дѣброва* і її фонетичні варіанти *дуброва*, *дубрава*, *доброва* мають значення ‘дїброва’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ VIII, 220] або ‘ліс (перев. старий дубовий); дїброва’ [УК¹⁶⁻¹⁸, 114]. Найчастіше вживається варіант *дуброва*: *пан Левко Стасєвич восполок з служебниками своими, перенемши того служебника моего в дуброве, его самого збил* (1560-1561 ЛЗК 15). Форми *дубрава*, *доброва* та *дѣброва* трапляються значно рідше: *Волно... на пашнѣ доброву драти* (1665 б.дж. // КТ); *до имени его милости Рожева, Высокого и Раковчины со всимы дубравами, лесы, сеножатми, ставы и потоки* (Київ, 1600 ЦНБ 476, II/1736, 47); *пола оремиє и неуремие сѣножати лѣси дѣброви и всѣ приналежности* (Унів, 1581 ЛСБ 61, 58).

Сучасна українська літературна назва *дїброва* позначає листяний ліс на родючих ґрунтах, у якому переважає дуб [Гр., 572; СУМ ІІ, 296]. Діалектні словники засвідчують використання лексеми *дїброва*: бойк. *доброва* ‘дїброва’ [Он. І, 223]; гуц. *дуброва* ‘рівнина, поросла лісом’, ‘листяний ліс’, ‘дубовий ліс’, ‘ліс, у якому

переважає дуб’, ‘ліс, у якому росте дуб’ [Личук, 289], закарп. *дуброва* ‘дубовий ліс’ [Сабадош, 80].

Заросль. Слово утворене від вербатива *зарости*, етимон якого – псл. *orsti ‘рости’, зіставляється з гр. ὄρμανος ‘росток, стебло’, лат. orior ‘встаю’ [ЕСУМ V, 126].

Назву *заросль* пам’ятки фіксують зі значенням ‘(ділянка землі, що заросла чагарниками й іншими рослинами) зарость, заросль’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ X, 185]: *а шттоль поєхали до заросли, котораа заросль промєжкѣ их троскота и троскотца по правѣ тоє дороги* (Мизове, 1537 ASIV, 98). У значенні ‘(земельні угіддя, зарослі кущами й іншою рослинністю) зарослі, зарості’ назва вживалась лише у множині [СУМ¹⁶⁻¹⁷ X, 185]: *тоє имєньє, которое шнѣ кѣпил, потвержаемь симь нашимь листомь вечно... з людми данными и таглыми тыхъ селишь... и з гай и з хворосты и зь заросльми* (Краків, 1518 AS III, 174).

Словник сучасної української мови фіксує найменування *зарості* або *зарослі* ‘кущі або інша рослинність, що дуже розрослась, густо вкриваючи яку-небудь поверхню’ [СУМ III, 296]. У значенні ‘заросль’ лексема засвідчена ще у словнику за ред. Б. Грінченка [Гр., 843]. Назву фіксують діалектні словники української мови: гуц. *зарослі, зарості* ‘гора, горб, поросла лісом’, ‘густий ліс’, ‘зарості кущів узагалі’, ‘ліс у яру’, ‘молодий густий ліс’, ‘молодий ліс, що росте від пеньків’, ‘горб, на якому ростуть дерева’, ‘непрохідні лісові зарості’, ‘зарості на місці сухого озера’ [Личук, 299].

Лѣсь. Слово походить від псл. *lěszь ‘простір, порослий деревами, особливо листяними; дерева, особливо листяні; дерево як будівельний матеріал’ [ЕСУМ III, 265–266].

У пам’ятках досліджуваного періоду назва *лѣсь* реалізовувала значення ‘(велика площа землі, заросла деревами і кущами) ліс’ та ‘(певна ділянка такої площі) ліс’, а також мала фонетико-графічні варіантні форми *лес, лесь, лис, лись, лѣс, лѣсь* [дет.див.: СУМ¹⁶⁻¹⁷ XVI, 140–141]: *А сесе зе(м)ля, що є(м) и(з) лѣса*

вырубаль на го(р)бѣ при Левьковы(х) двѣ нивы (Бенедиківці, 1603 НЗУжг. XVI, 222); *а к томѹ дворѹ пола и сѣножати, лѣсы и дѣбровы... што коли к томѹ прислѣхаеть мало и велико* (Кошир, 1502 AS I, 148). У пам'ятках виявлено демінутивну форму *лѣсокъ* ‘невеликий ліс, лісок’ та її фонетико-графічні варіанти *лесокъ, лисокъ, лѣсок*. *Найпервей поченши ѿ речки Ситанки в лѣсок... посеред лѣска, а с того лѣска берег пола держачи, поле ѹ мою сторонѹ* (Торговище, 1540 AS IV, 244) [дет.див.: СУМ¹⁶⁻¹⁷ XVI, 140].

Зафіксовано також складені назви зі стрижневим словом *лѣсь*: *лѣсь дубровный* ‘ліс (перев. старий дубовий); діброва’ та *лѣсь липовий* ‘липовий ліс; липняк’ [УК¹⁶⁻¹⁸, 186]: *По полях бувають кроты, а в садах хрущѣ, а по дубровных лѣсах и по облогах клещѣ* (XVIII ст. Мал.Дом.Лѣч. 4 // КТ); *млинѣ вешнякѣ зо всѣми пожитками, зѣ лѣсомѣ зѣ липовимѣ* (1668 Ак.мон.зем. 59 // КТ).

Давня назва *ліс* увійшла до активного лексикону української мови XIX ст. [Гр., 1233] і закріпилася в сучасній мові [СУМ IV, 522]. Найменування *ліс* зберігає свою тривалу історію використання в діалектах, де, зокрема, реалізує такі значення: ‘ліс (у загальному значенні)’, ‘ліс у яру’, ‘рівнина, поросла лісом’, ‘низина, поросла деревами’ [Личук, 331] ‘велика площі землі, заросла деревами’ [Арк. I, 288] та ін.

Пуца. Етимон цього слова – псл. *rustja, похідне від *rustь ‘дикий, пустий’ [ЕСУМ IV, 646]. Пам'ятки української мови фіксують лексему *пуца* зі значенням ‘ліс (перев. густий), хащі; пуца’: *за дозволенемѣ владу житомирского владник черниховский ермола ехал до пуци королевское добровольною дорогою* (Київ, 1501 ЦНБ II 21039, 1). Опрацьовані тексти документують низку фонетико-графічних варіантів *пусча, пушча, пушьча* [дет.див.: УК¹⁶⁻¹⁸, 282]. У тому ж значенні ‘ліс (перев. густий), хащі; пуца’ засвідчено складене найменування *пуца лѣсовая* [УК¹⁶⁻¹⁸, 284]: *тилко аби то безѣ шкоди било особнихъ духовнихъ и свѣцкихъ лѣсовихъ пуць, здавна в певнихъ своихъ границахъ будучихъ* (Батурин, 1700 УІМ 356).

Словник за ред. Б. Грінченка подає значення назви *пуца* як ‘дремучій лѣсь, лѣсная чаща’ [Гр., 2231]. Лексема *пуца* зберегла давнє значення ‘великий, густий,

дрімучий ліс; хащі' та закріпилася в сучасній українській мові [СУМ VIII, 412]; пор. зхпол. *пуцак* 'густий ліс; пуца' [Арк. I, 109].

Хворость. Давня назва має етимон – псл. *xvorstь 'чагарник, ліс', проте, як стверджують вчені, загально визнаної етимології не має [ЕСУМ VI, 161].

За матеріалами пам'яток, назва *хворость* та її варіантна форма *форость* мали значення 'лісові зарості, ліс': *А маєть шн тот замокъ... держати... з лесы и з гаи и зь борми и зь хворосты* (Берестя, 1508 AS III, 56); *из их поплатки, из землями пашными и борьтными, из сеножатми, из озерми, из береги бобровими, из ставы, из ставищи, из дубровами, из гаи, из форосты* (1600 ККПС 152) [УК¹⁶⁻¹⁸, 335-336]. Оказіонально назва *хворость* позначала чагарник: *подстаростии берестейский... указали посред болота копецъ великий хворостом шброслыи и дерево з него береза выросла* (1546 ОГ 19) [УК¹⁶⁻¹⁸, 336]. Вона також функціонувала як частина складеного найменування *лозовой хворость* 'зарості лози; лозняк': *обмежу болота козаковъ Дмитренковъ, зь другой лозовой хворость козака Семена Плаhti* (1767–1768 Сб.мат.Льв.Укр. 221 // КТ) [УК¹⁶⁻¹⁸, 337].

Назва *хворост* 'невеликі тонкі гілки, відділені від дерева' збереглася в українській мові [Гр., 2769; СУМ XI, 48], проте словник сучасної української мови подає її з відсилачем до слова *хмиз*, окрім цього, фіксує ще одне значення – 'дрібні лісові зарості; поросль' [Там само, 96].

2.3. Назви, пов'язані з водоймами та водним режимом

До цієї лексико-семантичної групи належать слова *бродь*, *вода*, *жродло*, *колодязь*, *море*, *озеро*, *р'ька* та їхні словотвірні варіанти і складені найменування.

Бродь. Назва походить від псл. *bręsti < *brędti (*bredǫ), broditi; споріднена з лит. brenù, brīsti 'переходити вбрід', brýdoti 'стояти у воді' [ЕСУМ I, 253].

В українській мові XVI–XVIII ст. назва *бродь* і її варіант *брудь* реалізовували значення 'мілке місце річки або озера, яке можна перейти; брід' [УК¹⁶⁻¹⁸, 35]: *къ тому*

брегы и яркы ведле циркусу а знаковъ меджы, вькол почавши пониже млина одъ броду просто въ гору ку полночи (Фольварк, 1606 НЗУжг. XIV 225); *и тѣ шведскія люди в Сенжаровѣ у броду, у млина стоят же, а которые шпики от меня посланы* (Тагамлик, 1709 ДГІМ 879). Пам'ятки фіксують демінутив *бродокъ* та складену назву *бродъ шляховій* у тому ж значенні, що й *бродъ*: *На рѣцѣ Инкуглѣ... два броди шляховіи найдуются, якими здавна по рибу ходять* (XVIII ст. Літ.Вел. III, 484).

Словник за ред. Б. Грінченка подає назву *брід* із двома значеннями: 1) 'бродъ' та 2) 'ручей', а також документує похідні найменування – *брідок*, *брідочок*, *бродисько* [Гр., 178-179]. Сучасний словник української мови засвідчує лексему *брід* 'мілке місце річки, озера або ставка, в якому можна переходити або переїжджати на інший бік' [СУМ I, 237]. Найменування активно використовується в українських діалектах, зокрема, на Івано-Франківщині воно має декілька значень: 1) 'мілка ділянка будь-якої водойми, яку можна перейти', 2) 'мілке місце річки', 3) 'перехід через річку', 4) 'мілке місце річки, у якому можна переходити на інший бік', 5) 'мілке місце переходу через річку', 6) 'мілина', 7) 'мілина на річці чи потоці, яку можна переїхати кіньми'; побутують похідні назви *брідок*, *бродок* [Личук, 252]; на Східній Слобожанщині функціонує *брідок* 'мілина, неглибоке місце' [СУСГ, 41].

Вода. Слово походить від псл. *voda; споріднене з лит. vanduõ 'вода', гр. ὕδωρ (род. в. ὕδατος) [ЕСУМ I, 414].

Як свідчать пам'ятки, назва є багатозначною. Часто вживається зі значеннями 'уміст водойми, вода', 'водна поверхня, водні простори; вода', ' водойма (річка, став, озеро, море, океан)', у мн. 'водні угіддя' [УК¹⁶⁻¹⁸, 46-50]: *покол вода с тых наших ставов земли залест, ино я..., ани люди мои не маем са в тоє ѳстѳпати* (Ковель, 1538 AS IV, 168); *Кгды погода на водѣ чольномъ або ледомъ а ловат ѳ рекахъ близко замькѣ в лѣзе а в слючи* (1552 ОВол.3 198); *Я Янѣ Завишичь и зѣ своєю жоною... продали есмо... митрополиту... село Прилѣпѣ... зѣ землями пашными...и зѣ лѣсы... и зѣ данью грошовой... и зѣ водами* (Новгородок, 1518 АЮЗР I, 58); *Князи всѣ Рускїи землею и водою пошли на Татаръ* (Ibid. 225).

Слово *вода* виступає у складених найменуваннях у супроводі атрибутивів-означень, що вказують на рівень наповнення вмісту водойми: *вода великая* або *вода превеликая* ‘високий рівень води (перев. у річках); повінь’; *вода малая* ‘низький рівень води (перев. у річках)’ [УК¹⁶⁻¹⁸, 47].

Словник сучасної української мови подає значення слова *вода* як ‘водна маса джерел, озер, річок, морів, океанів’ з ремаркою *перев. мн.* [СУМ I, 716]. Назва *вода* засвідчена в гуцульських говірках зі значеннями ‘річка’, ‘річка, потік’, ‘чиста водна поверхня’, ‘підземні води (у загальному значенні)’; у мн. *води* – ‘рівнина, залита водою, яка не висихає’, ‘вода, що тече по поверхні землі’, ‘невеликий природний водний потік’ [Личук, 265]: пор. також закарп. *мн. воды* ‘водопілля, повідь’ [Сабадош, 39].

Жродло. Етимологія слова є псл. *žerdlo, *žʹrdlo ‘горло’, пізніше ‘отвір’, потім частково у східних та західних слов’ян – ‘отвір, з якого б’є вода’; утворене від *žerti, *žьrati і пов’язане чергуванням голосних із псл. *žʹrdlo [ЕСУМ II, 50]. В українській мові досліджуваного періоду назва *жродло* мала значення ‘(потік води з-під землі) джерело’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ IX, 180]: *аза може(т) едно жродло горкѣю и соло(д)кѣю водѣ точити* (Острог, 1599 Кл.Остр. 223). Рідше також функціонували найменування *жрудло, зродло, жерело, жерелцо, джерело* [дет.див.: УК¹⁶⁻¹⁸, 98; 124]; пор.: словник за ред. Б. Грінчека ще фіксує низку слів *джерло, джерело, жерело, жерельце* [Гр., 556-557; 698]. Проте в лексиконі сучасної української мови закріпився варіант *джерело* ‘потік води, що утворюється внаслідок виходу підземних вод на поверхню землі’ [СУМ II, 262]. Словник бойківських говірок фіксує варіанти *жрідло, журкало, жерло, джуркало, джуркальце* ‘джерело’ [Он. I, 210; 250; 255; 256]. У гуцульських діалектах назва *джерело* реалізовує 13 значень, *джерельце* – 4, існують також варіанти *джерло, джурельце, джурило, джуркайло, джурло, джуркало, жерело, жерельце* [Личук, 284–285; 291].

Колодязь. Назва пов’язана з етимологією псл. *kolda ‘колода, чурбак; обрубок дерева’ як назва копаного джерела, обкладеного дерев’яним зрубом [ЕСУМ II, 518].

Варіанти *колодязь* // *колодезь* вживаються в пам'ятках зі значенням 'джерело, колодязь' [УК¹⁶⁻¹⁸, 159]: *колодязь, домокъ малый* (Володимир, 1590 АрхЮЗР 6/1, 206); *колодезь в замкѣ с коловоротомъ* (1552 ОЧерк. 3. 4); *Долина зъ колодязями для напованя скотовъ* (XVII ст. Вел.Сказ. III, 72 // КТ).

У сучасній українській мові назва *колодязь* функціонує як 'захищена від обвалів зрубом вузька глибока яма, що служить для добування води з водоносних шарів землі' або як 'різного розміру і глибини яма, що служить для певних технічних потреб (для спуску в шахту, на рудниках, для проходу до місця закладання міни і т. ін.)' [СУМ IV, 229]. Лексема також збереглася в говірках Воронежчини: *колодізь* 'колодець' [Авдєєва, 170]. На Бойківщині функціонує назва *колодзяць* 'криниця' [Он. I, 368]. На Івано-Франківщині побутують назви *колодець*, *колодись*, *колодязь* 'криниця' [Личук, 317].

Море. Слово походить від псл. *morje 'водний простір; море', що споріднене з лит. mągias (māre) 'море, затока', лтс. mare 'затока' [ЕСУМ III, 513].

У досліджуваних пам'ятках лексема реалізовувала одразу декілька значень: 1) 'водний простір, води', 2) 'море', 3) 'велике озеро' [УК¹⁶⁻¹⁸, 198–207]: *Свѣтъ есть прави шкругли але есть оувесь шблитий морем котории плаваеть в морѣ якъ жолтокъ оу яйцѣ* (серед. XVII ст. Луц. 530); *там жидове через море прешли а фаравна зо вшиткым войском его ъ мори втопил* (XVI ст. УЄ № 29519, 42 зв.); *И рюкъ имъ Исусъ: «Чому есте такъ полохавы, маловѣрныи?» Тогда уставъ и запрѣтивъ вѣтру и морю, и отихло вульми, а люде чудовали ся* (XVI ст. НЄ 115).

Засвідчено складені найменування *море окианское* або *море океанское*, *море Ледовое*, *море Лодоватое*, *море Полночное*, *море Полуночное*, які реалізовували те ж значення, що й *море* 'водний простір; води', *море малое* 'море' [дет.див: УК¹⁶⁻¹⁸, 198–204]. Стрижневий компонент *море* у сполученні з ад'єктивом-кваліфікатором функціонує в низці словосполучень на позначення: 1) конкретних назв морів: *море Азовское* 'Азовське море', *море Аравитское* 'Аравійське море', *море Балтийское*, *море Балтицкое*, *море Прусское* або *море Сарматское* 'Балтійське море', *море*

Кгрецкоє або *море Єгеонскоє (Єгіонскоє)* ‘Егейське море’, *море Забукалинскоє* ‘Куршська затока Балтійського моря’, *море Ишпанскоє, Межиземноє (Межиземскоє)* *море, море Медияланскоє* та *море Сицилійскоє* ‘Середземне море’, *море Каспійскоє* та *море Хвалінскоє* ‘Каспійське море’, *море Мертвоє* ‘Мертве море’, *море Червоноє (Червонноє, Чирвоноє, Чръвноє)* ‘Червоне море’, *море Чорноє (Чорне)* ‘Чорне море’; 2) великого озера – *море Галилейскоє* та його синонім *море Тиверіадскоє* [там само, 201–207].

Слово *море* активно функціонує в сучасній українській літературній мові зі значеннями ‘частина океану – великий водний простір з гірко-солonoю водою, який більш-менш оточений суходолом’ або ‘дуже велике штучне водоймище’ [СУМ IV, 802].

Озеро. Назва походить від псл. *ezero (< іє. *eghero); також споріднена з лит. *ẽžeras, [ãžeras]* ‘озеро, став’, лтс. *ẽžers* [ЕСУМ IV, 167].

В українській мові XVI-XVIII ст. слово *озеро* мало значення ‘природна або штучна заглибина, заповнена водою; озеро’ [УК¹⁶⁻¹⁸, 224]: *купили... сѣножати, и озеро обѣль вѣчно, со всимъ сѣ тым какъ тая земля въ собѣ ся маеть* (Люблін, 1506 АЮЗР I, 369); *позволили есмы... абы имъ ходили по рибѣ или до дѣнаа или до шзерихъ или до нистра или боудь где* (Сучава, 1522 МЭФ I, 12). Пам’ятки засвідчують складене найменування *озеро уступноє (уступьноє)* ‘озеро, яким вільно користувалися люди різних соціальних станів’ [УК¹⁶⁻¹⁸, 226]: *зъ землями пашными и бортными... и сѣ озеры уступными, и зѣ засушными* (Неполиниці, 1526 АрхЮЗР I/1, 4). Вживались також демінутиви *озерко, озерце (возерце, озерьце)* ‘озерце’ та аугментативи *озерище* й *озериско* ‘заболочена місцевість, де було озеро; озеравина’ [УК¹⁶⁻¹⁸, 224; 226].

В українській мові XIX ст. функціонували варіанти *озеро, озеречко, озерце* [Гр., 1585]. Сучасний словник фіксує назву *озеро* ‘природна або штучна заглибина, заповнена водою’ та подає зменшено-пестливі форми *озерце* та *озеречко* [СУМ V, 653]. Найменування використовується в діалектах; зокрема на Івано-Франківщині

аналізована назва *озеро* має кілька значень: ‘велика природна водойма’, ‘озеро’, ‘невелике озеро’; *озерце* ‘невелике озеро’, ‘мале озеро, утворене з природного джерела’ [Личук, 352].

Рѣка. Назва походить від псл. *rěka (<*roika), пов’язане чергуванням голосних з *rei- (riŋoti) ‘текти, струмувати’ [ЕСУМ V, 95].

Пам’ятки української мови XVI–XVIII ст. підтверджують високу частотність назви та засвідчують вживання похідних варіантів *река, рика* у значенні ‘ріка’ [УК¹⁶⁻¹⁸, 292]: *И прибралъ Богъ грубую землю травою..., потоками, и реками, малыми и великими* (XVII ст. б.дж. // КТ). Трапляються також зменшені форми *рѣчка, речка, речька, ричка, рѣчька*: *И князь Андрѣй повѣл ись своими старци по гранем, привел к лѣсу до рѣчьки до Любанки, а рек: Потол моа граница* (Острог, 1506 AS III. 38).

Б. Грінченко у словнику подає форми *річка, річенька, річечка* [Гр., 2267]. В сучасній українській мові лесема *ріка* функціонує у значенні ‘водний потік, що живиться із джерела або стоком атмосферних опадів і тече по видовжених зниженнях рельєфу від верхів’я до гирла’ [СУМ VIII, 574]. Словник також подає зменшено-пестливі форми *річка, річенька, річечка* [СУМ VIII, 578-579]. Назва активно функціонує в діалектах: лемк. *ріка* ‘воднистий потік, що тече по видовжених зниженнях рельєфу від верхів’я до гирла’ та *змени.-пестл. річечка* [Пиртей, 336]; бойк. *ріка* ‘річка’ [Он. II, 178]; гуц. *ріка* ‘великий природний водяний потік’, ‘велика водна артерія’, ‘русло річки’, *річечка* ‘великий природний водяний потік’, ‘велика водна артерія’, ‘невеликий потік води; струмок’, *річка* ‘великий природний водяний потік’, ‘велика водна артерія’ [Личук, 383].

2.4. Назви, пов’язані з особливостями ґрунту

Ця лексико-семантична група об’днує найчастіше вживані найменування *багно, болото, руда*.

Багно. Назва походить від псл. *bagno, *bagъno, що безпосередньо споріднене з *bagti ‘бажати’ (первісно ‘пектись, горіти’, далі ‘терпіти спрагу’) [ЕСУМ I, 110].

Слово *багно* функціонувало в досліджуваних пам'ятках у значенні 'болотиста місцевість, мокра заболочена низовина; болото, багно' [УК¹⁶⁻¹⁸, 18] чи 'багно, дроговина, мочар' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ II, 8]: *именя наши... што все на инвентару пописавши... зь озерами и ловенемь рыбь, з сажавками, крыницами, болотами, багнами – урожному пану Якубови Миклашевскому* (Гнойня, 1596 ПМКДА 1-2, 167). З тією ж семантикою вживались назви *багниско* та *багонь* [УК¹⁶⁻¹⁸, 18].

Словник за ред. Б. Грінченко подає форми *багно*, *багнисько*, *багнука* 'болото, топь, глубокая грязь', *багнище* 'болото, болотистое мѣсто', *багновиця* 'болотное топкое мѣсто.' [Гр., 65-66]. У сучасній українській мові назва *багно* реалізовує значення 'болотисте місце; трясовина, болото' та 'розріджена внаслідок дощів, розтавання снігу та ін. земля на шляхах, стежках і т. д.'; із тими ж значеннями побутують також варіанти *багнисько*, *багнище*, *багновиця*, *багнука* [СУМ I, 84-85].

У наддністрянських говорах функціонують лексеми *багнєчка*, *багниско* 'багно, трясовина' [Шило, 43]; в лемківських – *багно* 'багно болота, трясовина', *багниско* 'багнище багнисько' [Пиртей, 19]; воронез. *багнука* 'грязь' [Авдеева I, 22]; бойк. *багно*, *багнєчка* 'трясовина, болото', *багонце* 'болітце', *багна* 'мокре місце, болото' [Он. I, 39]; гуц. *багно* має 8 значень: 1. 'заливний луг', 2. 'болотисте місце в лісі', 3. 'поверхня води, вкрита багниною', 4. 'болото', 5. 'велике болото', 6. 'заболочений ліс (ділянка в лісі)', 7. 'мокра заболочена низина', 8. 'низина, залита водою'. Вживаються також варіанти *багінчик*, *багна*, *багнє*, *багнєгка*, *багни*, *багновиця*, *багновище*, *багнука*, *багняка*, *баговина* [Личук, 242–243]; закарп. *багно* 'яма з гноєм' [Сабадош, 19]; зхпол. *бажник*, *багон*, *багонник*, *багувельник* 'багно звичайне', *багно* 'багно звичайне', 'болото', *багнука* 'перезволожений ґрунт', *багун* 'болото' [Арк. I, 6-7]; схсл. *баговиння*, *багновиння* 'мокра, заболочена рівнина', *багняка* 'мочарі, болотиста місцевість з підґрунтовими водами' [СУСГ, 22].

Болото. Слово походить від псл. *bolto, похідне від того самого кореня, що й болоння, болонь (< іє. *bhol-/bhel- 'білий'); споріднене з лит. balà 'болото' [ЕСУМ I, 227].

Слово *болото* часто трапляється в текстах пам'яток досліджуваного періоду та має значення 'грязюка, багно; болото' або 'болотиста місцевість, мокра заболочена низовина; болото' [УК¹⁶⁻¹⁸, 29]: *Боршо(в)ски(и) з чер(н)цями... повѣдили и(ж)... болота рѣчки потоки... до манастыря зда(в)на належали* (Унів, 1581 ЛСБ 61, 1 зв.). Зафіксовано демінутиви *болотко, болотце (болотьце)* '(багнисте, грузьке місце, переважно зі стоячою водою) болітце' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, 19]: *а шт горы 8 болотце долгое, которое болотце вышло з тойж речки* (Торговиця, 1527 AS III, 304). Пам'ятки засвідчують також форми *блато, блото, болотина, болоте* [УК¹⁶⁻¹⁸, 26–27].

Словник за ред. Б. Грінченка подає словотвірні варіанти *болото, болітце, болотечко, болотюга, болотисько, болотище* без зміни значення [Гр., 156]. У сучасній українській мові збереглась назва *болото* зі значенням 'грузьке місце з надмірно зволуженим ґрунтом, часто з стоячою водою та вологолюбною рослинністю; багно, трясовина' або 'розріджена внаслідок дощів, розтавання снігу та ін. земля на шляхах, стежках і т. д.; багно, грязюка'; зафіксовано демінутивну назву *болітце* 'невелике болото' [СУМ I, 215]. Назва активно побутує в діалектах: наддністр. *болотне* 'болото' [Шило, 56], *болоте* 'болото, багно' [Дидик-Меуш, 27]; лемк. *болотиско* 'гязюка, велике болото' [Пиртей, 31]; бойк. *болоте, болото, болотойко, болотя* 'багно', 'гязь', *болотне* 'велике болото' [Он. I, 65]; гуц. *болото* має 18 значень, серед яких: 'заболочене грузьке місце', 'заболочений ліс (ділянка в лісі)', 'невелика штучна водойма', 'мокре місце на полі, заболочена місцевість' та ін. Побутують також назви *болоте* 'велике болото', 'болотисте місце в лісі', *болотисько* 'велике болото', *болота* 'болото', 'болотяна яма', 'велике болото', *болотище* 'болотяна яма', 'велике болото', 'місце, де раніше було болото', *болотце* 'невелике болото', 'штучна водойма, призначена для плавання домашньої птиці', *болотяна, болотянка* 'болотяна яма' [Личук, 249–251]; закарп. *болоте* 'багато калюж' [Сабадош, 29]; схсл. *болотина* 'болото', *болотище* 'яма з водою', *болотняк* 'низина, поросла очеретом' [СУСГ, 36].

Руда. Назва походить від псл. *ruda ‘руда; іржаве болото’, пов’язане з *rudъ ‘червоний, рудий’ [ЕСУМ V, 134].

В аналізованих пам’ятках назва *руда* і похідний від неї демінутив *рудка* // *рудька* реалізовували значення ‘невелика річка, потік, струмок (перев. на заболоченій місцевості)’ [УК¹⁶⁻¹⁸, 290-291]: *минаючи дубровку, долов рудою, котораа в Поганку впала..., в том местцу пата* (Луцьк, 1585 ДБВ 386); *от дощу и плюскот, и от них умножившихся всюда бридких калюж и рудок* (XVIII ст. Літ.Вел. IV, 69 // КТ). Крім того, побутувала аугментативна форма *рудыще*, що позначала ‘заболочену місцевість’ [УК¹⁶⁻¹⁸, 291]: *по Красный Дубъ и к рудыщи, к болоту великому, идучи простым путем* (Земно, 1516 АрхЮЗР 8/IV, 30).

В українській мові XIX ст. активно функціонувала назва *рудка* ‘ржавое болото, болото’ [Гр., 2351]. Словник сучасної української мови реєструє слово *руда* ‘ржавое болото, болото’ з позначкою *діал.* [СУМ VIII, 895]. Назва активно вживана в діалектах: наддністр. *руда, рудавина* ‘іржаве багно, болото’ [Шило, 231]; воронез. *руда* ‘глина’ [Авдєєва II, 187]; у говірковому мовленні Івано-Франківщини функціонують такі спільнокореневі назви: *рудка* ‘болото з водою кольору іржі’, ‘мокра заболочена низина’, ‘старе русло річки’, ‘велика калюжа на дорозі, заповнена водою після дощу’, ‘велика яма, заповнена водою після дощу’, ‘болотяна яма на дорозі’, ‘місце, де раніше було болото’, ‘мокра заболочена рівнина’, *руда* ‘болото з водою кольору іржі’, ‘заболочена ділянка поля’, *рудина* ‘місце, де раніше було болото’ [Личук, 387–388].

Висновки до Розділу II

Тематична група «Назви об’єктів натурогенного походження» об’єднує чотири лексико-семантичні групи, серед яких найчисельнішою є «Назви, що вказують на характер земної поверхні чи рельєфу», а найменшу кількість слів виявлено у групі «Назви, пов’язані з особливостями ґрунту». Лексеми, що належать до цієї тематичної групи, у своїй основі мають здебільшого праслов’янський етимон (поодинокі –

церковнослов'янізми та германізми), а значна їх частина функціонувала з низкою фонетико-графічних та словотвірних варіантів. Засвідчено також чимало складених найменувань – субстантивно-ад'єктивних словосполучень, які використовувались переважно для уточнення типу об'єкта ландшафту натурогенного походження.

Сучасний та діалектні словники фіксують аналізовані слова в загальноживаному та говірковому українському мовленні. Діалекти, крім цього, засвідчують збереження великої кількості словотвірних та фонетико-графічних варіантів, де нові нові форми можуть відрізняються від давніх слів чи зберігатися без змін. Деякі з лексем функціонують лише в діалектах української мови (*пляць*), в літературному мовленні (*держава, море*) або ж не увійшли до сучасного лексикону (*входы*). Зі зміною у значенні зафіксовано назви *острів* (у діалектах), *гони, лови, руда*.

РОЗДІЛ ІІІ

УКРАЇНСЬКІ НАЗВИ ОБ'ЄКТІВ ЛАНДШАФТУ АНТРОПОГЕННОГО ПОХОДЖЕННЯ

У межах досліджуваної тематичної групи «Назви об'єктів ландшафту антропогенного походження» виділено три лексико-семантичні групи (за класифікацією М. Худаша)²⁰: «Назви, пов'язані з сільським господарством», «Назви, пов'язані з водним та лісовим господарством», «Назви шляхів сполучення та штучних земляних об'єктів».

3.1. Назви, пов'язані з сільським господарством

Ця група є найчисельнішою з-поміж вказаних вище лексико-семантичних груп. Її формують назви *виноградь*, *виноградникъ*, *винниця*, *городь*, *гряда*, *запусть*, *засъвокъ*, *млынище*, *пасека*, *паствиско*, *пашня*, *поле*, *роля*, *садъ*, *сеножать* та їхні фонетичні і словотвірні варіанти.

Виноградь // виноградникъ. Слово *виноградь* засвоєно зі старослов'янської мови, в якій було калькою гот. *weinagards* ‘виноградник’, утвореного з основ *wein-* ‘вино’ і *gard-* ‘город, сад’, спорідненого з псл. **gord-* ‘город’ [ЕСУМ I, 377–378].

Пам'ятки української мови XVI–XVII ст. засвідчують використання назви *виноградь* і похідної від неї *виноградникъ* зі значенням ‘(ділянка землі, де вирощують виноград) виноградник’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV, 69]. *ш^то ж^с пакъ оучинить господарь виноградовой. прійдет а погоуби(т) виноград^ники. и дасть виноградъ ин^ши(м)* (1556-1561 ПЄ 175); *Подобеньство о наяты(х) дѣлателехъ оу виноградъ* (Там само, 83 зв.). На позначення виноградника в українській мові досліджуваного періоду функціонувало також слово *винниця* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV, 63]: *Зымайте намъ лисенята малий, который жъ то казять винници* (поч. XVI ст. Песн.п. 51).

²⁰ Худаш М. Л. *Ландшафтні назви в пам'ятках української актової мови XIV–XV ст.* // Дослідження і матеріали з української мови. Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. т. 5. с. 156–157.

Слово *виноградник* на позначення ‘ділянки землі, плантації, де вирощується виноград’ фіксує сучасний словник української мови, а також подає лексему *винниця* ‘виноградник’ із ремаркою *діал.* [СУМ I, 441]. Найменування *винниця* побутує, зокрема, в закарпатських говірках та має те саме значення, що й у літературній мові [Сабадош, 38]. Давнє слово *виноград* у сучасному українському літературному лексиконі не зберегло значення назви натурогенного об’єкта ландшафту.

Городь. Первісне значення слова – ‘обгороджене місце’; лат. *hortus* ‘садок’, гр. *χόρτος* ‘огорожа’; псл. **gordъ* пов’язане також із псл. **žrdъ* ‘жердина’ [ЕСУМ I, 571].

В історичному словнику української мови слово *городь* і його варіант із протетичним [о] *огородь* трапляється у декількох значеннях, одне з яких ‘город’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 38]: *Лѣхъ: Мурава, плацъ’ порожні(и) травою шброслы(и) четверогранны, якъ бывають^f города, грады (1627 ЛБ 60); даю тые огороды... дворные и садъ,... зъ леси, зъ дубинами, зъ речками (Конюхи, 1565 АрхЮЗР 6/І, 56).* У тексті одного з віршів Климентія Зіновієва виявлено вживання назви у складі словосполучення *виноградный огород* ‘виноградник’: *по венгерскии са называет винница, виноградный огород або теж левада* (XVIII ст. Клим.Вірші 111 // КТ).

У сучасній українській мові слово *город* позначає ділянку землі при садибі, здебільшого для вирощування овочів [СУМ II, 135]. Варіант *огород* теж зберігся, проте вживається рідко [СУМ V, 619]. У «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка лексеми зафіксовано у значенні ‘город’ [Гр., 209]. Українські діалекти також зберегли аналізовані найменування: лемк. *огород* ‘город’ [Пиртей, 254]; воронез. *город* ‘огород’ [Авдєєва I, 101]; бойк. *город* ‘город’, ‘місце, на якому стоїть хата’ [Он. I, 186]; закарп. *город* ‘присадибна ділянка’ [Сабадош, 51]; зхпол. *город* ‘ділянка землі біля будинку для вирощування овочів’ [Арк. II, 103]. Функціонують демінутивні діалектні форми: зокрема на Наддністрянщині засвідчено словотвірні варіанти *городиц* ‘грядка; квітник’ [Шило, 95] та *городчик* і *городець* ‘город, невелика присадибна ділянка’ [Дидик-Меуш, 69]; пор. загальноновживане слово *городець* на позначення невеликої ділянки землі при садибі, здебільшого для

вирощування овочів [СУМ II, 135]. У східнословобожанських говірках функціонують такі назви ландшафту: *городник* ‘ділянка землі для вирощування овочів’, *городники* ‘поле, на якому росте капуста’, *городництво*, *городніцтво* ‘ділянка землі для вирощування овочів’, *городок* ‘невелика ділянка землі, огорожена сіткою (для курей, качок), ‘огорожена ділянка землі для вирощування овочів, квітів’, ‘ділянка землі, окреслена для гри в м’яч’, *огород* ‘ділянка землі для вирощування овочів’, ‘ближнє поле, поле й городи коло дому’, *огорбдина*, *огородинá* ‘ділянка для овочів’, ‘простір, прилеглий до болота’, *огородництво* ‘ділянка землі для вирощування овочів’ [СУСГ, 86; 248].

Грядá. Слово походить від псл. *gręda ‘підвищення’; етимологи припускають, що «через значення ‘насип’, ‘настил з колод, поміст’ пов’язане з *gręda ‘жердина’» [ЕСУМ I, 608].

Як свідчать пам’ятки, в українській мові XVI–XVII ст. слово *гряда* мало два значення, через що назва закономірно може належати одночасно до двох лексико-семантичних груп – 1) назв об’єктів ландшафту натурогенного походження і 2) назв об’єктів антропогенного походження. Початково слово *гряда* позначало гірське пасмо [СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 109]: *Пань светицьки(и)... привель насъ до дороги до греды* (1546 ОГ 21). Згодом витворилося значення ‘(оброблена для вирощування городніх культур земля) грядка’ та ‘(смуга землі, на якій ростуть городні культури) грядка’: *плац^г порожні(и) травою шброслы(и) четверогранны(и), якъ бывають^г города, грады* (1627 ЛБ 60); *в томъ огороде... цыбули высадковъ грядъ чотыри* (Луцьк, 1571 АрхЮЗР 8/VI, 352) [дет. див.: СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 109–110].

У сучасному українському мовленні закріпилися дві назви: вихідна *гряда* та похідна демінутивна *грядка*, які побутують у значенні ‘оброблена, підготовлена для вирощування городніх культур земля’ із двома підзначеннями – ‘земля, призначена для вирощування городніх культур’ і ‘смуга землі, на якій ростуть городні культури, квіти’ [СУМ II, 184]. Вони також увійшли до реєстру словника української мови за ред. Б. Грінченка [Гр., 500]. Аналізовані назви фіксують діалектні словники: лемк.

грядка ‘добре оброблена діляночка землі, на якій вирощували городні культури’ [Пиртей, 75]; полт. *грядки* (мн.) ‘ділянка землі, на якій саджають городину’, а також *грядовина* ‘городні рослини, які висаджуються чи сіються на грядках’ [Сизько, 24]; бойк. *гряда* ‘грядка’, *грядовина* ‘грядка’ і ‘городець’, *грядка* ‘малі шматки поля під городину’ [Он. I, 196]; наддністр. *грядка* ‘грядка’ [Дидик-Меуш, 70]; закарп. *грядка* ‘невеличка ділянка землі, грядка’ [Сабадош, 53]; на території Івано-Франківщини вживають слово *грядка* зі значеннями ‘ораниці’, ‘ділянка для квітів біля дому’, ‘земельна ділянка, призначена для вирощування овочів’ [Личук, 280].

Запусть. Назва має етимон-вербатив – псл. **pustiti* ‘робити пустим, звільняти’ утворене від **pustь* ‘пустий’ [ЕСУМ IV, 639].

Слово *запусть* було часто вживаним у текстах аналізованих пам’яток зі значенням ‘(ділянка занедбаного поля) запуст’ чи ‘(непрочищений ліс) зарість, зарості’: *Ино пан Аньдрей... указал нам межѣ... посередине болота мимо запѣсть и мимо крыницы* (Звиняче, 1549 AS VI, 97); *записую дво(р) з... затоками, запу(с)тами, лесами, гаями, борами* (Тригорськ, 1649 ДМВН 213) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ X, 171]. Однак можна висловити припущення, що назва *запусть*, з огляду на значення, які подає «Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.», доволі умовно належить до групи назв об’єктів ландшафту антропогенного походження; первісно позначаючи непрочищений ліс чи зарості, це слово закономірно може належати і до групи найменувань об’єктів натурогенного походження.

Словник за ред. Б.Грінченка тлумачить аналізовану лексему як ‘густо выросшій лѣсъ, густая молодая заросль’ [Гр., 838]. У «Словнику української мови» слово *запуст* має відсилач до слова *зарості* ‘кущі або інша рослинність, що дуже розрослась, густо вкриваючи яку-небудь поверхню’ із позначкою *розм.* [СУМ III, 284]. Назва *запуст* виявлена в бойківських говірках зі значенням ‘великий, звичайно буковий ліс’ [Он. I, 283]. Свого давнього значення ‘ділянка занедбаного поля’ лексема *запуст* не зберегла.

Засѣвокъ. Назва споріднена з давньоукраїнським *сѣяти, сѣти* і має етимон – псл. *sěti, sějo, що споріднене лит. *seti, sejau* ‘сіяти’, лат. *sero* (*<sisō), *sēvī*, гот. *saian*, двн. *sāwen, sā(j)en* ‘тс.’ [ЕСУМ V, 259]. Пам’ятки української мови XVI–XVIII ст. документують слово *засѣвокъ* та його фонетичні варіанти *засевокъ, засивокъ* зі значенням ‘(засіяна ділянка землі) засів’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ X, 234] від кінця XVI ст.: *водлугъ которого [инъвентара] намъ тую маетност ихъ из засѣвком отдати будутъ повинни* (Локачі, 1591 ПМКДА 1-2, 163); *Засевку дворного, озимого: жита маць двадцать и чотыри* (Володимир, 1626 АрхЮЗР 6/I, 464); *до мешьканя и уживаня дали; с которыми о тое выбите, побране маетьности, збожъ, засивков,... оферовавшисе правне чинит* (Луцьк, 1523 АрхЮЗР 1/VI, 533).

У сучасній українській літературній мові закріпилося найменування *засів*, яке є багатозначним, зберігши, зокрема, і давнє значення ‘ділянка землі, засіяна яким-небудь зерном, насінням’ [СУМ III, 307]. Словник за ред. Б. Грінченка фіксує форму *засів* ‘посів’ [Гр., 849]. В українських діалектах назва *засів* зберігає тяглість свого функціонування, наприклад: лемк. *засів* ‘сівба; те, що засіяно’ [Пиртей, 124]; бойк. *засів* ‘засівання землі’ [Он. I, 286]. Проте на позначення ділянки землі ця діалектна назва, як свідчать опрацьовані говіркові матеріали, не вживається.

Млынице. Етимоном є псл. *mьlinь, який, за припущенням етимологів, за посередництвом германських мов (двн. *mulīn) запозичений із латинської: лат. *molīna* ‘млин’ пов’язане з *molo ‘мелю’, спорідненим із лит. *málti ‘молоти’, псл. *melti ‘тс.’, укр. *молóти* [ЕСУМ III, 489].

Історичний словник української мови фіксує лексему *млынице* // *млинице* у значенні ‘(місце, де знаходився млин) млинице’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ XVII, 217-218] від початку XVI ст.: *на которой же рѣце и млиница, што перед тым от стго Николы Пустынского млинъ былъ* (Київ, 1508-1509 АрхЮЗР 8/IV, 160); *я... даю и дарую... //... третью част тых именей моих..., его милости самому... дѣтемъ и напотом будучим счадком з дворы..., зъ ставы и ставищи, з млыны и млынищы... зо всеми пожитки и пошлинами* (Луцьк, 1564 АрхЮЗР 8/III, 82–83). Словотвірний

варіант *млынищо* ‘тс.’ задокументований також від початку XVI ст.: *его милость даль имъ, къ ихъ манастырю святого Николы Пустыньского, млынищо пустое на рѣцѣ на Дарницѣ* (Вільна, 1516 АЮЗР I, 52). Оказіонально трапилося в досліджуваних писемних текстах ділового стилю складене найменування *часть млыновая* ‘частина угідь, де знаходився млин’ [дет.див.: СУМ¹⁶⁻¹⁷ XVII, 218].

Назва *млынище* без зміни значення функціонувала в українській мові XIX–XX ст. [Гр., 1325]. Сучасне загальноживане слово *млинище* не зберегло давнього значення назви ландшафту, а є аугментативною формою до слова *млин* ‘споруда, що розмелює зерно на борошно за допомогою вітряної, водяної, парової та ін. енергії’ [СУМ IV, 764]. В опрацьованих діалектних словниках аналізованого слова *млинище* виявити не вдалося.

Пасека. Слово має етимон – псл. **pasěka* (від дієслова **posěkti* ‘посікти’) як назва місця, де вирубано ліс [ЕСУМ IV, 304-305].

У картотеці «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» виявлено назву *пасека* в значенні ‘пасіка; місце з вуликами та бджолами’: *бо кгдажь онымъ збожа вси суть вытравленые, пасеки в тыхъ добрахъ аренъдовъныхъ будучие, вси на голову повыбияно, меды з них позабирано* (Луцьк, 1649 АрхЮЗР 3/IV, 213). У досліджуваних пам’ятках також задокументовано випадок вживання цієї лексеми у складеному найменуванні *пасека дворная* ‘пасіка у дворі, біля садиби’: *продали имене... з дѣбровами, с пасеками дворными и з селищами, з полми* (Люблін, 1603 ДБВ 838).

Словник за ред. Б. Грінченка подає назву зі значенням ‘пчельникъ’ [Гр., 1662]. Сучасне українське слово *пасіка* використовують у значенні ‘місце, де розставлено вулики з бджолами і розташовано спеціальні будівлі’. Функціонує також омонімна форма *пасіка*, що є спеціальною назвою зі значенням ‘відведена на зруб ділянка лісу’ [СУМ VI, 86]. Слово збереглося в діалектах, наприклад: лемк. *пасіка* ‘місце, де розставлено вулики з бджолами’ [Пиртей, 276]; бойк. *пасіка* ‘вирубана ділянка лісу’,

‘пасіка’ [Он. II, 43]; у наддністрянських говірах виявлено аугментативну форму *пасічниско* ‘пасіка’ [Шило, 195].

Паствиско. Слово має етимон-вербатив – псл. **pasti*, що споріднене з лат. *pāscō* ‘пасу; годую, утримую; викохую’, рābulum ‘їжа, харчі, корм’, гр. πατέομαι ‘їм, п’ю’, дінд. рāті ‘охороняє, стереже’, що, на думку етимологів, «зводиться до іє. **rā* ‘пасти (худобу); стерегти; доглядати’» [ЕСУМ IV, 309].

На позначення місця випасання для худоби у досліджуваних пам’ятках виявлена назва *паствиско*: *записую... село Белый-Сток зь огородами, зарослями, паствисками, лесами, гаями, борами и дубровами, запустами, реками, речками, потоками, поточками, сажавками, ставами, млынами и их вымелками, корчъмами, зь замком и пригородком* (Луцьк, 1636 АрхЮЗР I/ VI, 714).

У сучасній українській літературній мові закріпилися найменування *пасовище* і *пасовисько*, які мають значення ‘ділянка землі з трав’янистою рослинністю, де пасеться худоба, птиця’ [СУМ VI, 88]. У словнику за ред. Грінченка виявляємо словотвірні варіанти *пасовисько*, *пасовиця* та *пасовище* [Гр., 1664]. Досліджуване слово збереглося в діалектах української мови: наддністр. *пасовиско* ‘пасовище’, *пазьбище* ‘тс.’, *пасвиску* ‘тс.’ [Шило, 195] і *пасвиско* ‘тс.’ [Дидик-Меуш, 177]; зхпол. *пасовисько*, *пазбисько* ‘тс.’ [Арк. II, 22; 30]; схсл. *пасбище*, *пазбище*, *пазьбище* ‘пасовище’, ‘ніколи не оброблювана, не орана земля’, *пасовища* ‘ніколи не оброблювана, не орана земля’, *пастище*, *пастівник* ‘пасовище’ [СУСГ, 263]. У діалектному мовленні на Івано-Франківщині засвідчено багатозначне *пасовисько* ‘рівнина, поросла травою’, ‘луг для випасання худоби’, ‘пасовище’, ‘пасовище, що знаходиться в лісі’ та *пасовище* ‘пасовище’, ‘ділянка землі, де пасеться худоба’, ‘рівнина, поросла травою’, ‘луг для випасання худоби’ [Личук, 357].

Пашня. Слово є похідним утворенням від давнього вербатива *пахати* ‘орати’ з видозміненим значенням [ЕСУМ IV, 324-325].

Назви *пашня* та її фонетико-графічний варіант *пашъна* реалізовували значення ‘орна земля’, про свідчать матеріали картотеки «Словника української мови XVI –

першої половини XVII ст.»: *на дуброву на пашни и на капустинскую полану мене повели* (Київ, 1585 ЦНБ, ДА/П-216, 3); *Манастырѣ слыветь зарѣбьскый светое жь пречистое и томѣ манастырѣ бывала такъ же пашьна борьтнаа земля шзера* (Київ, 1552 ОКЗ 43). У текстах пам'яток вдалося виявити складене найменування *пашня дворная* 'пасовище, розташоване у дворі, біля садиби': *тому служебнику моему Юначку Денисовичу тую част в Линеви даю... з пашнею дворною... з гаи и запустами, с хворощами, з дубинами, с проробками* (Свинюхи, 1560 АрхЮЗР 8/VI, 80).

Назва *пашня* закріпилася в лексиконі української літературної мови в декількох значеннях, одне з яких має ремарку *діал.* і вживається на позначення пасовища [СУМ VI, 104]. Словник за ред. Б. Грінченка фіксує найменування *пашня* 'пашниця' [Гр., 1670]. Назва функціонує в говірковому мовленні, зокрема на Івано-Франківщині дослідники фіксують *пашня* 'низина, поросла гарними травами; різнотрав'я' [Личук, 358], а на Східній Слобожанщині – *пашнина* 'поле, яке давно орють і засівають', *пашня* 'земля, виорана на зиму', 'луг сінокісний', 'оброблене поле', а також *пропашня* 'ділянки землі, на яких не зійшло посіяне' [СУСГ, 264; 301].

Поле. Слово має етимон – псл. **polje* 'відкрите місце, простір; рівнина, поле; рілля', похідне від **roľ* 'широкий, плоский, порожній, неродючий'. Очевидно, споріднене з лат. *palam* 'відкрито, явно', лит. **plónas* 'тонкий', які виводять від іє. **p(e)lā-* 'плоский, рівний, прямий; площина, низина; рівнина, поле' < іє. **pel-* (**pol-*) 'широко відкрите рівне місце, простір' [ЕСУМ IV, 486–487].

Пам'ятки української мови XVI–XVIII ст. підтверджують, що слово *поле* 'земельне угіддя (перев. для косіння чи випасання худоби), сіножать; поле' найчастіше мало при собі прикметникові кваліфікатори, що в сполучі утворювали синоніми-дублети до одиничної назви *поле*. У картотечі «Історичного словника українського язика» за ред. Є. Тимченка виявлено вирази *поле сѣножатное* 'сіножать': *ознаимуемъ симъ писаніемъ нашимъ... ижъ ще славной памяти княжна*

*Вишневецкая, з побожности своей, поля сѣножатніе и інніе кгрунта во уживання монастиревѣ Мгарскому надала (1655 Ген.Сл.Луб.п. 70 // КТ); поле сѣнокосное ‘сіножать’ та поле пахарное ‘нива’: четвертую част поля пахарного и сѣнокосного во всѣхъ трех измѣнахъ, своего власного... завюль и продалъ (1693 б.дж. // КТ). Лексему *поле* також зафіксовано у складі субстантивно-ад’єктивної сполуки *поле зоранное* ‘земельне угіддя (перев. для посівів); орна земля, поле’: *Виглядаем з неба роси заранной, Аби отвѣлжила поля зораннии* (1648 Єлег. 152) [дет.див.: УК¹⁶⁻¹⁸].*

Давнє слово *поле* активно функціонує як багатозначне найменування в сучасному українському лексиконі, зокрема на позначення ‘ділянки землі, що використовуються під посіви’ та ‘значної площі чи ділянки землі, спеціально відведеної під що-небудь’ [СУМ VII, 61]; сучасний словник фіксує також демінутив *полечко* [Там само, 65]. Словник за ред. Б. Грінченка подає лексему *поле* і її демінутивні форми *поленько, полечко, польце* [Гр., 1919]. Діалектні матеріали підтверджують широке функціонування назви в українських діалектах. Зокрема у говірковому мовленні Івано-Франківщини слово *поле* реалізує 14 значень, як-от: ‘поле (у загальному значенні)’, ‘оброблювана земля’, ‘ділянка оброблюваної землі’ та ін. [Личук, 367-368]; пор.: зхпол. *поле* ‘ділянка землі, що використовується під посіви’ [Арк. II, 66]; наддністр. *поле* ‘земля, поле’, ‘ділянка оброблюваної землі’ [Дидик-Меуш, 194].

Роля. Слово має етимон – псл. *orľja, що пов’язана з *orati, *ordlo [ЕСУМ V, 95]. Картотека «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» документує назву *роля* ‘земля, рілля’: *карчемные блюзнѣрцы архиерей... вziali сребникъ заплатоу шшацованнѣю, который был шшацованъ шт сновъ иилькы, и дали ихъ на ролю гончарскѣю* (поч. XVII ст. Проп. р., 100 зв.).

Словник за ред. Б. Грінченка тлумачить назву *роля* як ‘рілля’ [Гр., 2323]. У тому ж значенні це найменування функціонує й у сучасній українській мові. Укладачі словника подають його із ремаркою *діал.* [СУМ VIII, 876]. Тож

найменування збереглося й у діалектах, наприклад: наддністр. *рільи* ‘земля для обробітку, рілля’ [Дидик-Меуш, 217]; лемк. *роля* ‘рілля, поле’ [Пиртей, 344].

Садъ. Слово має етимон-вербатив – псл. **saditi*, фактитивна форма до **sědēti* ‘сидіти’; відповідає дінд. **sādáyati* ‘садить’, лит. **sodinti* ‘садити’, гот. **satjan* ‘тс.’ [ЕСУМ V, 163].

Назва *садъ* активно вживалася в українській мові досліджуваного періоду у значенні ‘сад; ділянка землі із плодовими деревами, кущами’: *та(к) в роли я(к) зга(го)родъ (!) в садоу в боудуваню и во (в)ши(т)кы(м) половицю за соумоу зло(т) дєвя(д)єся(т) мониты и ли(ч)бы то(л)скы(и)* (Одрехова, 1603, АСО 97). Припускаємо, що слово *садъ*, як свідчить тогочасна лексикографія, вживали на позначення квітника: *рай: цвѣтникъ, или садъ* (Київ, 1627 Бер. Лекс.107).

Картотека «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» документує демінутив *садокъ* переважно як частину складених найменувань *садокъ вышьневый* ‘вишняк’: *а одъ того копца идъчи... чрезъ тѣю пасъчкѣ и черезъ садокъ вышьневый въ горѣ съ когорого вышедши противко нарожной башти замковой* (Загайці, 1637 ПВКРДА IV⁻¹, 67-68); *садокъ сливовый* ‘сад зі сливовими деревами’: *а отъ того копца чрезъ тѣю дорожкѣ монастырскѣю въ даль на рогъ садкѣ сливового ровомъ окопаного кѣ полю орѣмомѣ идъчи въ томъ окопе не далеко того ровѣ копецѣ* (Загайці, 1637 ПВКРДА IV-1, 68).

У сучасному українському лексиконі слово *сад* перебуває в активному вжитку, реалізуючи значення ‘спеціально відведена значна площа землі, на якій вирощують плодові дерева, кущі тощо’ та ‘присадибна ділянка, засаджена плодовими деревами, кущами, квітами тощо’ [СУМ IX, 9]; високу частотність має демінутив *садок*, який вживається і як дублетна назва до слова *сад*, тимчасом як форма *садочок* побутує винятково як демінутив [Там само, 14]; пор.: словник за ред. Б. Грінченка фіксує найменування *сад, садок, садочок, садонько* [Гр., 2365]. Досліджувана назва широко функціонує у діалектному мовленні: лемк. *сад* ‘сад,

фруктові дерева’, ‘сад в значенні огороду, для овочевих культур’ [Пиртей, 348]; бойк. *sad* ‘сад’ [Он. II, 200] та ін.

Сѣножать. Композит складається із двох частин-етимонів: псл. *sěno; споріднена з лит. *šiėnas* ‘сіно’ [ЕСУМ V, 255] і псл. *žęti, споріднене з лит. *genėti ‘обрубувати гілки’ [ЕСУМ II, 188]. Назву *сѣножать* і її фонетичний варіант *сеножать* засвідчують тексти досліджуваного періоду доволі часто, іноді навіть із використанням цих двох форм в одному реченні, як-от в одному з документів, виданих у канцелярії гетьмана Івана Мазепи: *сеножать и березу по окуп, границя по могилу Бѣлоусову, и в степу сѣножать... пустилем его милости пану Яну Сулимѣ* (Переяслав, 1690 ДГІМ 294). Оказіонально в тексті документа I половини XVII ст. трапився варіант *сяножать*: *знову зась через греду, пришла тая сяножать до мое власное* (Любче, 1637 Арх.М. 227).

У сучасній українській мові досі побутує найменування *сіножать*, одне зі значень якого стосується об’єкта ландшафту антропогенного походження – ‘місце, відведене для косіння трави на сіно’ [СУМ IX, 226]. Лексему фіксує словник за ред. Б. Грінченка з тим же значенням [Гр., 2407]. Назву засвідчують діалекти української мови: бойк. *сіножать* ‘місце, де косять сіно’ [Он. II, 219]; гуц. *сіножаті* ‘сінокосний луг’, ‘урочище, відведене для косіння трави на сіно’, ‘рівнина, поросла травою, де косять сіно’, *сіножета* ‘сінокосний луг’, ‘урочище, призначене для вирощування трави та її косіння на сіно’, ‘поле, на якому заготовляють сіно’, ‘рівнина, поросла травою, де косять сіно’, *сіножіть* ‘рівнина, поросла травою, де косять сіно’ [Личук, 390-391]; наддністр. *синожать* ‘луг, де росте трава на сіно; сіножать’ і численні фонетико-словотвірні варіанти: *синожать*, *синожатка*, *синожетка*, *синожіть*, *сіножіть*, *сіножитка*, *сіножета*, *соножіть*, *соножать* [Шило, 238–239; 244]; зхпол. *синожать* ‘місце, де скошили траву’ [Арк. II, 145].

3.2. Назви, пов'язані з водним та лісовим господарством

Цю лексико-семантичну групу формують назви *борть*, *гребля*, *закота*, *проробки*, *сажавка*, *ставь* і їхні словотвірні та фонетико-графічні варіанти.

Борть. Давнє українське слово *борть* ‘душло в дереві; вулик у дереві’ має етимон – псл. *b^hrtь ‘проріз, щілина’, що є похідним від іє. *bher- ‘ударяти, колоти, різати, терти’, як і псл. *borti, *borna, укр. *бороти*, *борона*» [ЕСУМ I, 235-236].

Як свідчать матеріали «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст», *борть* – це ‘(ділянка землі, переважно в лісі, з бортями) борть, пасіка’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, 38]: *не маєте вы ничего в томъ острове, одно входъ в бортю* (Невмиричі, 1552 АрхЮЗР 4/I, 58); *тыє поля, сеножати, бо(р)ти,... до Лещина..., належа(т)* (Житомирщина, 1639 ККПС 211).

Сучасна українська мова не зберегла слова *борть* на позначення об'єкта ландшафту антропогенного походження. У загальноновживаному лексиконі назва *борть* ‘вулик’ сприймається як застаріла [Гр., 162; СУМ I, 222]. Діалекти також не засвідчують аналізованої назви у її давньому значенні, однак опрацьовані діалектні словники свідчать про поодинокі функціонування похідних найменувань, зокрема в наддністрянських говірках побутують *бортник* ‘пасічник’ та *бортництво* ‘бджільництво’ [Шило, 57].

Гребля. Давнє слово *гребля* ‘рів, вал, окіп’ має етимон – псл. *grebja, *grobja, похідне від *grebo ‘гребу’ [ЕСУМ I, 589].

В українській мові досліджуваного періоду найменування *гребля* та варіантна форма *грѣбля* зафіксовані у значенні ‘гребля’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 81]: *А на томъ дей местцы, где Петрашко калусовский мыто беретъ ни мосту, ани гребли нетъ* (Краків, 1511 АЛРГ 147); *Хто бы кому... млы(н) сказы(л) або греблю перекопа(л)... таковы(и) має(т) платити ква(л)ть* (1566 ВЛС 87 зв.); *на той грѣблѣ есмо стояли с архимандритом его млстю Протасіемъ* (Київ, 1508-1509 АрхЮЗР 8/IV, 160). Назва *гребля* і її фонетичко-графічний варіант *гробля*// *гробля* також функціонували в значенні ‘рів або насип, вал навколо міста’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 81]: *противъ замочку*

владычного заточивши, а одно дело на гребли, подле замочку великого (Луцьк, 1565 АрхЮЗР 1/І, 10); *двор Полоньский... на гробли зь своим гултайством спалиль* (Луцьк, 1649 АрхЮЗР 3/ІV, 73); *тамъ же видиль могилу при гробъли усыпаную* (Луцьк, 1650 АрхЮЗР 3/ІV, 435) та ін. Українські пам'ятки ділового стилю, де і функціонувало слово *гребля*, засвідчують також використання в мові того періоду аугментатива *греблице* 'місце, де була гребля' і демінутива *гребелка* // *гребелька* 'гребелька' [дет. див.: СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 81].

Словник за ред. Б. Грінченка тлумачить лексему *гребля* як 'плотина' [Гр., 487]. Сучасна літературна назва *гребля* має значення 'гідротехнічна споруда, що перегороджує річку або інший водотік для створення водосховищ, одержання енергії і т. ін.' [СУМ II, 163]. Це слово активно функціонує і в українських діалектах: воронез. *гребля* 'плотина' [Авдєєва I, 102]; зхпол. *гребля* 'земляний насип, що перегороджує річку чи іншу водойму' і 'висипана дорога' [Арк. I, 108]. На Івано-Франківщині слово *гребля*, за спостереженням дослідниці С. Личук, має 10 значень, серед яких: 'гребля; земляний насип', 'високий земляний вал', 'штучне перекриття води', 'штучне перекриття води; земляний вал між ставами', 'штучний продовгуватий земляний насип', 'штучно насипана дорога між ставами', 'штучний насип, дорога у кінці ставу' [Личук, 278].

Зако́та // **зака́ть**. Обидва слова мають один етимон-вербатив – псл. *kotiti 'кидати, перевертати; котити', що, за припущенням дослідників, має «найвірогідніше пов'язання з ірл. caithid (<*katejeti) 'кидає'» [ЕСУМ III, 59].

«Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.» тлумачить назву *зако́та* як загата, тобто водоймище, утворене гаткою [СУМ¹⁶⁻¹⁷ X, 70]: *то єсть озеро... за одною закотою жерела Брынзеля аж до Золотчи* (Київ, 1545, АрхЮЗР 1/VI, 41); *рыбакови // зас особному монастырьскому волно рыбы ловити в озерахъ всихъ Четвертенскихъ в Стыру, и в закотахъ* (Луцьк, 1642 КМПМ II, 234-235).

Споріднена назва *зака́ть*, що виникла внаслідок фонетичного чергування [о] з [а], зафіксована у «Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.» зі

значенням ‘гребля, загата’, що свідчить про очевидне звуження її значення [СУМ¹⁶⁻¹⁷ X, 52]: *зака(т) старода(в)ны(и) которы(и) есми ме(л) на рещѣ по(л)тве на моємь ста(в)у ми(к)лашо(в)ско(м)* (Ляхівці, 1554 ЛНБ 103, 19/Id, 1988, 24).

У сучасній українській мові та в діалектах назви *закота* та *закатъ* не закріпилися; говіркове мовлення зберегло слово *загата* ‘вал, насип, стіна, а також подвійний пліт, засипаний всередині чим-небудь, як огорожа’ [СУМ III, 73].

Проробки. Варіант слова із кореневим [o] може схилити до думки, що назва *проробки* походить від вербатива проробити (< *робити*), етимон якого є псл. *orbīti ‘працювати на когось’, «споріднене з двн. ar(a)beīt(ī) ‘робота, тягота, нужда’, свн. ar(e)beit ‘тс.’, гот. arbaifs ‘робота, нужда’» [ЕСУМ V, 99]. Однак у пам’ятках досліджуваного періоду ця назва пов’язана з вербативом *прорубати* (< *рубати*), адже стосується тих об’єктів антропогенного походження, які людина створила завдяки прорубуванню, очищенню ділянки від дерев для подальшого її обробітку. Отож назва *проробки* має етимон – псл. *rōbь ‘руб, край предмета (=відрубане)’, що споріднене з лит. rūobs ‘зарубка’, лит. rūbas ‘рубець, шрам; зарубка на дереві; широка смуга, окрайка’, rūbūoti ‘підрубувати’, що веде до іє. *rembh-/rombh- ‘рубати’ [ЕСУМ V, 131].

Назва *проробки* засвідчена тільки у формі pl.t. зі значенням ‘розчищені для робіт місця в лісі’: *мы... есмо все на вечност продали и пустили его мл. Князю Марку... // с проробками новыми, с полми, ставами, с сыножатми... с кустувемь, з болотами и мшариньемь... с озеры и сажавками, з ставы... и вьсякими водами* (Луцьк, 1569 АрхЮЗР 8/VI, 237–238).

У лексиконі сучасної української мови закріпилася девербативна назва *прорубка* (< *прорубувати* ‘спилюючи дерева, зрубуючи гілля, вирубуючи кущі і т.ін., утворювати прохід, проїзд’) [СУМ VIII, 274]. Безафіксна форма *проруб* ‘просіка в лісі’ функціонує, зокрема, на Наддністрянщині [Шило, 218] та на Східній Слобожанщині зі значенням ‘лісосіка’ [СУСГ, 301].

Сажавка. Слово є суфіксальним утворенням від *садити / саджати*, що має етимон-вербатив – псл. *saditi, «фактитивна форма до *sěděti ‘сидіти’; відповідає дінд. sādāyati ‘садить’, лит. sodinti ‘садити’» [ЕСУМ V, 163]. Серед досліджуваних пам’яток зафіксовано такі приклади вживання словотвірних варіантних назв *сажевка* та *сажавка*: *ш(т)толь привели насъ воинъцы к сажевце... А ш(т) сажевки просто доломъ чере(з) шгороды (1546 ОГ 6 зв.); став и сажавки вси дошченту выловили; ечьменя з гумьна копь сто, овьса копь двесте, пшеници копь осмьдесятъ, проса копь семьнадцять... до села Городка запровадившы, на пожиток свій обернули* (Луцьк, 1649 АрхЮЗР 3/У, 54).

У сучасній українській мові закріпилися словотвірні варіантні форми *сажавка* та *сажалка* ‘невелике штучне водоймище, в якому розводять і утримують рибу; копанка’ [СУМ ІХ, 15; Гр., 2366]. Їхні фонетичні варіанти *саджавка* та *саджалка* із тим же значенням марковані як діалектні назви [СУМ ІХ, 9]; пор. також: зхпол. *саджавка* ‘невеликий ставок для розведення риби’, ‘малий ставок у лісі’ [Арк. II, 133], наддністр. *саджівка* ‘яма з водою біля річки, де мочать коноплі’ [Шило, 233], схсл. *сажалка* ‘ставок’ [СУСГ, 322].

Ставь. Давнє українське слово *ставь* ‘ водоймище з непроточною водою; місце розлиття річки перед загатою’ має етимон – псл. [*stavъ] ‘місце, де зупинилась (стала) вода’, пов’язане зі *stati ‘стати’ [ЕСУМ V, 389]. Пам’ятки XVI–XVIII ст. засвідчують високу частотність використання назви *ставь*: *помененый Федор Липка, ... в // селе Полонной мешкаючи, збожа розные з гумна пановъ протестантие повымолочаль, ставъ полоньский зловил, наветь самыя варуньки повывляль* (Луцьк, 1649 АрхЮЗР, 3/IV, 72-73). Словотвірні варіанти *ставокъ // ставище // стависко* в аналізованих пам’ятках вживались рідше: *з даню медовою, с пенезми цыншовыми и зо всими доходы и присуды... з ставы, з ставищами... поступила и заразом в моц и держане его милости подала* (Луцьк, 1569 АрхЮЗР, 8/УІ, 231); *Ставы: перший ставъ подь Локошомъ на сполномъ кгрунте и млынъ готовый; другой старый стависко, ку Туриску, едучи зь села – пuste, старая гребля* (Володимир,

1606 АрхЮЗР 6/І, 336); а також село Петрашевици, а в томъ селѣ ставок, и млин, и рудный млын на железо (Луцьк, 1570 АрхЮЗР 8/УІ, 300).

Назва *став* ‘пруд’ представлена у словнику за ред. Б. Грінченка [Гр., 2498]. Словник сучасної української мови фіксує *став* і демінутивну форму *ставок* зі значенням ‘водоймище (у природному чи штучному заглибленні) з непроточною водою; місце розлиття річки, струмка перед загатою’; зауважмо, лексема *ставок* є і демінутивом і водночас дедемінутивом [СУМ ІХ, 624]; сучасний український лексикон зберігає в активному запасі також і аугментатив *ставище* ‘місце, де був ставок’ [Там само, 633]. Діалектні матеріали підтверджують використання слів у говірках різних регіонів: воронез. *ставок* ‘пруд’ [Авдеєва ІІ, 214]; бойк. *став* ‘ставок’, *ставище* ‘висохлий ставок’, ‘місце, де був ставок’ [Он. ІІ, 247]; гуц. *став* ‘штучна водойма’, ‘штучна водойма’, ‘призначена для плавання домашньої птиці’, ‘невеликий став’, *стави* (мн.) ‘місце, де є стави’, *стависько* ‘висохлий став’, *ставище* ‘великий став’, ‘висохлий став’, *ставник* ‘місце, де є ставки’, *ставок* ‘штучна водойма’, ‘невеликий став’, ‘канал, штучно створений для відведення води з певною метою’, *ставочок* ‘тс.’ [Личук, 396-397]; зхпол. *став* ‘водойма з непроточною водою’, *ставок* ‘тс.’ [Арк. ІІ, 169].

3.3. Назви шляхів сполучення та штучних земляних об’єктів

Цю лексико-семантичну групу формують назви *валь*, *гостинець*, *грань*, *доль*, *дорога*, *загорода*, *кургань*, *ровь* і їхні словотвірні та фонетико-графічні варіанти.

Валь. Слово запозичене з середньовісньонімецької мови, можливо, через польську; свн. *wal* ‘насип’ походить від лат. *vallum* ‘вал табору’, спорідненого з укр. *валити* [ЕСУМ І, 322–323]. Етимолог М. Фасмер припускає можливість запозичення слова *валь* через польську мову безпосередньо з латинської [Фасмер І, 268].

«Словник української мови ХVІ – першої половини ХVІІ ст.» фіксує багатозначність слова *валь*, одне зі значень якого – ‘(штучний насип для відмежування чого-небудь – ланів, лісів, водойм) вал’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ ІІІ, 173]: *князь*

Богуш моцне квалтом земли имени церквного... забирает, через границу, через валь, который же валь идет от реки Иквы, промеж имени церковного Рудлева и промеж имени Торговицкого берега (Луцьк, 1537 АрхЮЗР 1/VI, 22).

У сучасній українській літературній мові нормативною стала багатозначна форма *вал*, яка також зберегла своє давнє значення ‘довгий і високий земляний насип для господарських потреб або захисту від поводи’ [СУМ IV, 425]. Словник за ред. Б. Грінченка фіксує варіанти *вал*, *валок* ‘валь, насыпь’ [Гр., 209]. Назва *вал* активно побутує в діалектах: лем. *вал* ‘високий земляний насип’ [Пиртей, 38]; західн.-поліс. говірках *вал* ‘високий насип землі’ [Арк. I, 42]; у говірковому мовленні Івано-Франківщини зафіксовано багатозначне *вал* – ‘штучний насип від повені’, ‘штучний насип уздовж берега річки’, ‘штучний земляний насип’, ‘земляний насип’ [Личук, 254].

Гостинець. Давня українська назва *гостинець* ‘великий шлях; корчма’ має етимон – псл. *gostь (< іє. *gostis), що споріднене з гот. *gasts ‘чужинець, чужоземець’, двн. *gast ‘тс.’, лат. *hostis початково ‘чужинець, гість’, пізніше ‘ворожий чужоземець, ворог (особливо батьківщини)’; однак зв’язок із гр. ξένος ‘чужий’ сумнівний, як стверджують українські етимологи [ЕСУМ I, 517].

У досліджуваних українських пам’ятках назва *гостинець* // *гостинець* реалізовує значення ‘(битий шлях) гостинець’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 56]: *Шть того села штьнимасть кнзь... сеножати 8 гостиньца* (1552 ОВол. 319 зв.). Тексти ділового стилю засвідчують виокристання при слові *гостинець* дублетної складеної назви – синоніма *дорога великая. Волковым лѣсом повели до дороги великоє, гостинца* (Шайно, 1538 AS IV, 173).

«Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.» фіксує низку складених найменувань зі стрижневим словом *гостинець*, зокрема *гостинець великий* ‘битий шлях, гостинець’, що також є дублетною назвою односкладного найменування: *два копъцы надъ гостинцомъ великимъ которы(и)... до переяславля идеть* (Ковалин, 1599 ЦНБ ДА/П-216, 99 зв.) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 56]. Окрім цього, високу

частотність у тогочасній мові діловодства мали власні назви – складені субстантивно-ад’єктивні утворення зі стрижневим словом *гостинець*, в яких атрибутивом-кваліфікатором виступали відтопонімні прикметники, наприклад: *гостинець Вышенский, гостинець житомерский, гостинець каменецкий* та ін. [СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 56].

Словник за ред. Грінченка тлумачить слово *гостинець* як ‘большая дорога, столбовая дорога’ [Гр., 479]. Сучасний словник української мови фіксує назву *гостинець* з її давнім значення ‘великий битий шлях’ і маркує її як діалектну [СУМ II, 143]; пор. також: лем. *гостинец* ‘шосе, битий шлях, дорога’ [Пиртей, 73]; бойк. *гостинець* ‘бита дорога’ [Он. I, 188]; наддністр. *гостинець* ‘головна дорога в селі’ [Дидик-Меуш, 70].

Доль. Слово походить від псл. **dolъ* ‘низ, долина’; споріднена з гот. *dal* ‘долина, низина, яма’, двн. *tal* ‘долина’, свн. *tüele* ‘тс.’ [ЕСУМ II, 89]. У пам’ятках XVI–XVIII ст. лексему *доль* виявлено зі значенням ‘яма, діл, рів’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ VIII, 112–113]: *Отожь, небоже страдний! тотъ доль, которыеь былъ подъ другими выкопаль, самесь ся въ него увалиль* (Вільна, 1599 Ант. 949); *Ровеникъ, или рьвеникъ: доль выкопаний* (1627 ЛБ 109). Як свідчить контекст, назва *доль* позначає об’єкт антропогенного походження (вириту чи викопану яму), проте більшість цитат, вибраних із пам’яток підтверджують, що слово *доль* частіше виступало найменуванням об’єкта натурогенного походження і реалізовувало значення ‘долина, діл’: *шттоль привели насъ воиньцы... просто доломъ через шгороды Милановьские до Боже Мѹки* (1546 ОГ 6) [дет. див.: СУМ¹⁶⁻¹⁷ VIII, 112–113; УК¹⁶⁻¹⁸, 108].

Словник за ред. Б. Грінченка фіксує назви *діл, долок, долонько, долочко*, що мають значення ‘низь, долина’ [Гр., 578]. У сучасній літературній українській мові закріпилося слово *діл* ‘яма для мерця; могила’, яке марковане як застаріле [СУМ II, 303]. Назва активно побутує в діалектах: лемк. *діл* ‘поле розміщене на вершинах гористих місцевостей. Діл розділяє, звичайно, села, і там найчастіше проходять

границі сіл' [Пиртей, 84]; бойк. *діл* 'пасмо гір' і 'водорозділ' [Он. I, 220]; закарп. заст. *діл* 'ділянка лісу, відведена для рубки лісу і заготовлі днів' [Сабадош, 65].

Дорога. Етимологи вважають, що назва походить від псл. **dorga* 'заглиблення, борозна, рівчак', вважається спорідненим з **dʳgati* 'дергати, тягти, рвати', звідки й укр. *дєргати* [ЕСУМ II, 112].

Слово *дорога* у пам'ятках XVI-XVIII ст. виявлено зі значенням '(смуга землі, по якій їздять і ходять) дорога': *те(ж) до Києва мене для плохости дороги ехати было трудно* (Житомир, 1584 АЖМУ 140); *та опат врѣхом долѣ... на конєць бѣковини, опат врѣхом дѣбровою, до где перехрест оу дорогах, на долини прибещем* (Сучава, 1503 Cost.S. 260). Лексему також зафіксовано із семантикою '(місце для проходу чи проїзду) дорога': *патое хто бы езами або млынами га(т)ми мостами рѣки по(р)товые гамова(л) проходу або дороги слѣшноє не (в)чини(в)ши* (1566 ВЛС 17 зв.).

Стосовно аналізованого слова засвідчено низку складених найменувань – субстантивно-ад'єктивних словосполучень: *дорога гостинная* 'заїжджий двір, розташований при дорозі', *дорога великая* 'битий шлях, тракт', *дорога добровольная* 'вільна, дозволена дорога', *дорога малая* 'звичайна дорога'. Окремий ряд формують найменування зі значенням '(простір, яким відбувається пересування) шлях': *дорога водная* 'водний шлях', *дорога сухая* 'сухопутний шлях, суша' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ VIII, 140-141]. Словник «Українські краєвиди XVI-XVIII ст.» також фіксує складені назви *дорога зимная* 'дорога для пересування взимку', *дорога лѣтная* 'дорога для пересування влітку', *дорога крыжовая* 'перехрестя', *дорога неготовая* 'неуторована дорога' [УК¹⁶⁻¹⁷, 109-110].

Назва *дорога* зберегла своє давнє значення та активно функціонує в сучасній українській мові [СУМ II, 378; Гр., 627] і в діалектах: бойк. *дорога* 'дорога', 'дорога в горах, змита дощем' [Он. I, 229]; зхпол. *дорога* 'смуга землі, по якій їздять і ходять', *дорожина* 'дорога', 'неширока дорога' [Арк. I, 139].

Загорода. Споріднене з лит. *gardas* ‘загорода’, днн. *gard* ‘загорода’, двн. *gart* ‘область’, гот. *gards* ‘дім’, хет. *gurta* ‘тс.’, дінд. *grháh* ‘дім’, ав. *gærəða* ‘печера’ [ЕСУМ I, 571].

Аналізовані пам’ятки засвідчують лексему *загорода* з тлумаченням ‘(огорожене місце, ділянка) *загорода, загорожа*’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ X, 4]: *а на фолварку зь загороды взели... ульєвь сорокь со пчолами* (Житомир, 1587 АрхЮЗР 3/1, 20).

У сучасній українській мові закріпилася назва *загорода* ‘огорожена ділянка в господарстві, на випасі, у полі’ [СУМ III, 85]. Словник за ред. Б. Грінченка також засвідчує найменування у значенні ‘огорожене місце’ [Гр., 757]. Лексему фіксують на Лемківщині, де назва має значення ‘поле за садибою’ [Пиртей, 111]; Воронежчини – ‘відкрите загороджене місце перед сараєм для утримання худоби’ [Авдєєва I, 131]; на Бойківщині побутують дві назви зі зміною у наголосі – *загорода* ‘подвір’я’, ‘обора’, ‘місце за городами, де косять траву на сіно, пасуть худобу’, ‘город’ та *загорода* ‘ділянка землі за городами, відведена для сінокошу’ [Он. I, 267]; на Закарпатті *загорода* – ‘загороджена ділянка землі’ [Сабадош, 93].

Кургань. Назва є запозиченням «з половецької (кипчацької) мови; полов. *kurġan* ‘твердиня, насипаний вал, фортеця; курган, висока могила’ пов’язане з тюрк. *kur-* ‘спорудити, укріпити, зміцнити’» [ЕСУМ III, 152].

В українській мові XVI–XVII ст. назва *кургань* і її варіанти *куръгань* // *коргань* мали значення ‘(земляний насип при дорозі, на кордоні, граничний знак) *курган*’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ XV, 193]: *лежить г(с)дне нива пашнаа манастыра печерского... ино де(и) архима(н)дры(т) протасе(и) с тоє нивы школо къргана* (Київ, 1510 Арх. Р. фотокоп. 28); *черезь тую дорогу у долину мимо куръгань, на которомъ крыжь* (Клевань 1595 АрхЮЗР 1/I, 476); *А зь его м(л)стью ш(т)це(м) а(р)химендритою (!) ш кър(р)га(н) на бялокна(з)ко(м) полю и ш поле самое при то(м) ко(р)ганъ котори(и) де(и) ку(р)га(н) зааре(н)дова(л) на сво(и) пото(к)* (Острог, 1602 ПИ №25).

Назву *курган* подає словник за ред. Б. Грінченка зі значенням ‘кургань’ [Гр., 1177]. Словник сучасної української мови фіксує загальноновживану назву *курган*

‘високий земляний насип при дорозі, на кордоні’, яку використовували у старі часи [СУМ IV, 406]. У діалектах Лемківщини назва реалізовує значення ‘курган; насип високої могили в давнині’ [Пиртей, 180]; на Гуцульщині *курган* ‘горб; штучна насипна гірка підвищення’, ‘штучно насипаний горб, насип’, ‘рівномірний насип’, ‘штучний великий насип, порослий рослинністю’, ‘великих розмірів насип з кам’яних брил’ [Личук, 327].

Ровь. Слово має етимон – псл. *говъ, пов’язане чергуванням звуків з *ryti (*rūti) «рити»; пор. гр. οὐρός ‘канава, рів’ (< *orvos) [ЕСУМ V, 87].

На позначення ‘довгої заглибини в землі; рову’ пам’ятки досліджуваного періоду фіксують назви *ровь* та демінутивні словотвірні варіанти *ровець*, *ровокъ*: *видечи дей толко остатки, которые се уже къ селу совсимъ забрали и до пасеки...: въ гайку будучой, черезъ ровь прекопаныи, впроважонныхъ и зъ жонами, зъ детми* (Луцьк, 1600 АрхЮЗР 6/І, 275-276); *Посредѣ пути маль ровецъ, ради теченія водъ дождевнихъ* (XVIII ст. Гр.Барск. II, 97 // КТ); *архимандрыть протасеи и тую дорогу имь очистиль ѣздити имь по роли wszле ровка по тому ж вѣчно и непорѣшно* (Київ, 1510 Арх.Р.28).

Словник за ред. Б. Грінченка фіксує низку словотвірних варіантів: *рів*, *ривець*, *ривчак*, *ривчик*, *ровчак* [Гр., 2260]. Словник сучасної української мови подає назви *рів*, *ровець*, що мають тлумачення ‘довга глибока канава, розмита водою або викопана в землі’, а також *ривчак* ‘не дуже глибокий і широкий рів; канава’ [СУМ VIII, 547; 553]. Назва активно побутує в українських діалектах: наддністр. *ривець*, *ривок* ‘малий рів, ривчак’, *ровець* ‘малий рів’ [Шило, 227-229]; *ривчик* ‘борозна на грядці’ [Дидик-Меуш, 211]; воронез. *ривчак* ‘рів, канава, потік’ [Авдєєва II, 172]; гуц. *ровець*, *ровець* ‘канал, штучно створений рукав для відведення води з певною метою’ [Личук, 383-384]; зхпол. *ровець* ‘неглибокий рів’ [Арк. II, 122]; схсл. *ров* ‘яр’, ‘штучний яр’ [СУСГ, 313].

Висновки до Розділу III

Тематичну групу «Назви об'єктів ландшафту антропогенного походження» формують три лексико-семантичні групи, серед яких найбільшу кількість слів містить група «Назви, пов'язані з сільським господарством». Більшість лексем у своїй основі також має праслов'янський етимон (*гряда, дорога, гребля* та ін.), слово *кургань* походить з мови половецьких племен.

Сучасний словник української мови не фіксує деяких давніх назв, проте їх засвідчують діалекти (*винниця, пашня, роля, гостинець*). Лексеми *курган* та *діл* є застарілими в загальноповсякденному мовленні, але їх використовують у говірковому. Знайдено також найменування, давні значення яких не виявлено ні в діалектних словниках, ні в літературному (*борть, закота, закать*).

ВИСНОВКИ

Назви на позначення об'єктів ландшафту є невід'ємною частиною лексики української мови, адже вони не лише позначають природні чи штучні об'єкти довкілля, а й зберігають національно-культурну пам'ять народу, відбивають життя, господарську діяльність та побут багатьох поколінь українців. Ця група лексики є однією з найдавніших та найбільш стійких, тому дає змогу простежити різні мовні та позамовні процеси, які відбувались в певний період в межах тієї чи іншої української етнічної території. Ландшафтна лексика привертає увагу багатьох дослідників, про її актуальність свідчить чимала кількість праць українських науковців. Початки її детального вивчення заклали С. Рудницький, І. Верхратський та Я. Головацький. У діяхронії географічна лексика проаналізована в роботах М. Худаша, Л. Гумецької, І. Керницького, П. Чучки та О. Слободзяник та ін. Вона також широко представлена в історичних словниках та діалектних лексикографічних працях української мови.

Цінним та надійним джерелом вивчення історії мови є писемні пам'ятки, які достовірно репрезентують та ілюструють будь-які лінгвальні явища. Вони, зокрема, засвідчують також активне функціонування назв об'єктів ландшафту в різножанрових текстах української мови в межах XVI–XVIII ст. (літописи, хроніки, Учительні Євангелія, поезія та ін.), проте найбільшу частотність використання таких слів спостерігаємо в текстах ділового стилю, в документах, як-от: заповіти, судові акти, дарчі грамоти, привілеї та ін.

За допомогою писемних пам'яток, що слугують джерельною базою аналізованих історичних словників, вдалося сформувати корпус назв на позначення об'єктів ландшафту (228 найменувань): 138 одиничних назв (52 одиниці і їх 86 словотвірних та фонетико-графічних варіантів) і 90 складених назв. Вибір конкретних слів для аналізу мотивований їх високою частотністю насамперед у Картотеці «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.», матеріал якої було опрацьовано методом суцільної вибірки.

Класифікацію назв проведено за схемою, яку запропонував відомий у славістиці історик мови М. Худаш. Усі слова поділено на дві тематичні групи – «Назви об'єктів ландшафту натурогенного походження» (тобто ті, які створила природа) та «Назви об'єктів ландшафту антропогенного походження» (тобто ті, які створила людина). Першу тематичну групу формують 4 лексико-семантичні групи: «Назви, що вказують на характер земної поверхні чи рельєфу» (*берегъ, входъ, гоны, гора, держава, земля, ловы, островъ, пляць*), «Назви, пов'язані з лісовим ландшафтом» (*боръ, гай, дуброва, заросль, лѣс, пуща, хворость*), «Назви, пов'язані з водоймами та водним режимом» (*бродъ, вода, жродло, колодязь, море, озеро, рѣка*), «Назви, пов'язані з особливостями ґрунту» (*багно, болото, руда*). Другу тематичну групу формують 3 лексико-семантичні групи: «Назви, пов'язані з сільським господарством» (*виноградъ, виноградникъ, винниця, городъ, гряда, запустъ, засѣвокъ, млынище, пасека, паствиско, пашня, поле, роля, садъ, сеножать*), «Назви, пов'язані з водним та лісовим господарством» (*бортъ, гребля, закота, закать проробки, сажавка, ставъ*), «Назви шляхів сполучення та штучних земляних об'єктів» (*валь, гостинець, грань, доль, дорога, загорода, курганъ, ровъ*). Варто зауважити, що між мовними одиницями цих двох тематичних груп немає чіткої межі; частина назв об'єктів ландшафту можуть іменувати і об'єкти натурогенного походження, і антропогенного походження, наприклад: *земля* ('верхній родючий шар землі; ґрунт, земля' і 'земельне угіддя, оброблювана земля'), *гряда* ('гірське пасмо' і '(оброблена для вирощування городніх культур земля) грядка'), *доль* ('яма, діл' і 'долина, діл'), *островъ* ('частина суходолу, оточена з усіх боків водою; острів' і 'земельне угіддя, розташоване окремо від основного наділу або вирізняється з-поміж інших угідь; острів'). Таке «роздвоєння» назв об'єктів ландшафту зумовлене явищем полісемії, характерної для всіх давніх найменувань. Як свідчить матеріал, ландшафтна лексика переважно полісемійна: закріпившись у діалектах, більшість давніх назв не тільки зберігає свою багатозначність, а й розширює її, як-от: *берегъ, багно, болото, городъ, лѣсь* та ін.

Щодо походження, то 98 % проаналізованих лексем мають в основі праслов'янський етимон (*островъ, вода, лѣсъ, гряда, ровъ, держава*), поодинокими є запозичення з інших мов: з німецької (*валь, пляць*), з половецької (*кургань*), зі старослов'янської (*брегъ, виноградь*). Слова здебільшого мають в основі своїй вербатив (*входы, гоны, ловы, заросль, запусть, засѣвокъ, паствиско, пашня, закота, проробки, сажавка* та ін.) або субстантив (*гора, земля, гай, дуброва, гряда, поле, борть, доль, дорога* та ін.). Найпродуктивнішим способом творення однослівних назв є суфіксальний спосіб (*паствиско, млынище, сажавка, гостинець, засѣвокъ, проробки* та ін.), а також аугментативні або демінутивні форми аналізованих лексем, що утворені тим же способом (*гребля – греблице, гребелка, гребелька; островъ – островець, островокъ; ставъ – ставокъ, ставище, стависко* та ін.). Другим за продуктивністю способом словотвору є безафіксний (*бродь, входы, гоны, заросль, запусть, ловы, садъ* та ін.); поодинокі випадки – утворення назв способом складання слів (*виноградь, сѣножать*).

В українській мові XVI–XVIII ст. назви об'єктів ландшафту активно функціонували як стрижневі компоненти численних ад'єктивно-субстантивних словосполучень, розширюючи таким чином номінаційний потенціал тогочасної мови: *гоны рыбные, гай сосновый, вода великая, дорога зимная, пасека дворная* та багато ін.). Такі прикметникові кваліфікатори зазвичай уточнюють тип природного чи штучного об'єкта ландшафту та якнайкраще розкривають уявлення українського народу про свої чи чужі землі, що найбільш показово можна простежити у низці складених найменувань зі стрижневим словом *море*: *море Азовское, море Сарматское, море Єгеонское, море Забукалинское, море Ишпанское, море Сицилійское, море Чорное, море Галилейское, море Тиверіадское* та ін.

З усіх проаналізованих у роботі назв об'єктів ландшафту 83 % увійшли до лексичного фонду сучасної української мови, а 93 % продовжують функціонувати в діалектах. Частина ландшафтної лексики побутує як у загальноновживаному, так і в говірковому мовленні – без змін або з незначними змінами у значенні (*острів, поле,*

сіножать, сажавка та ін.). Частина давніх назв збереглася лише в діалектах (*винниця, гостинець, пашня, пляц, роля*) або лише в літературній мові (*держава* (заст.), *море*). Деякі аналізовані лексеми не збереглися (*входы, закота, закатъ*) або збереглися, але зі зміною значення (*гони, лови, борт, виноград*). Як свідчать діалектні словники, говіркове мовлення на території України репрезентує всю фонетико-графічну та словотвірну варіативність досліджуваних давніх найменувань, що є важливим джерелом аналізу семантичних особливостей цих слів, а також встановлення історичних меж українських етнічних земель.

Через те запропоноване дослідження має не тільки вузько прикладне значення – вивчення однієї з найдавніших тематичних груп лексики української мови та детальний опис і аналіз кожної з обраних назв ландшафту, а й дає змогу дійти загальних висновків, які мають важливе культурно-ментальне значення. Адже найменування об'єктів ландшафту, як доводять опрацьовані сучасні діалектні словники говіркового мовлення Галичини і Закарпаття, Слобожанщини і Воронежчини та ін. теренів, засвідчують безперервність поширення української мови на цих етнічних українських землях. Ось чому саме українська мова є найточнішим маркером існування та розвитку української нації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Авдєєва М. Т. *Словарь украинских говоров Воронежской области: у 2 ч.* Вороніж, 2012. Ч. I–II.
2. Аркушин Г. Л. *Словник західнополіських говірок: у 2 т.* Луцьк: Ред.-вид. відділ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. Т. I–II.
3. Брус М. П. *Історична грамати́ка української мови. Частина перша. Теоретичний матеріал. Тематичні таблиці: Навчально-методичний посібник.* Івано-Франківськ 2016.
4. Верхратський І. *Нові знадоби до номенклятури і термінології природописної, народної // Збірник математичноприродописно-лікарської секції Наукового Товариства імени Шевченка. Т. XII / під ред. Івана Верхратського, Д-ра Володимира Левицького і Д-ра Стефана Рудницького.* Львів, 1908. с. 1–84.
5. *Географический словарь западославянских и югославянских земель и прилежащих стран: С прил. географич. карты / Сост. Яковом Головацким.* Вильна, 1884.
6. Гринчишин Д. Пам'ятки української мови XVI – першої половини XVII століть // *Збірник пам'яті Ярослави Закревської. Діалектологічні студії 3 /* відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2003. с. 132–142.
7. Гринчишин Д.Г. З історії створення історичного словника української мови // *Українська лексика в історичному та ареальному аспектах /* відп.ред. Р.Й. Керста. Київ: Наукова думка, 1991. с. 11.
8. Гриценко С. Історія дослідження українського лексикону XVI – XVII ст. // *Studia Linguistica.* Вип. 8. 2014. с. 325–349.
9. Грінченко Б. *Словарь української мови: Т. I–IV //* зібрала редакція журналу «Кієвская Старина». Київ, 1907–1909. 2971 с.
10. Гумецька Л. *З історичної лексикології української мови (землеробство і суміжні заняття) //* Мовознавство, № 6. 1978. с. 11–22.

11. Дзендзелівський Й. О. *Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (лексика)* // Наукові записки. Т. XXXIV: Діалектологічний збірник. Вип. 3. Ужгород, 1958. 296 с.
12. Дидик-Меуш Г. *Комбінаторика в українській мові XVI – XVIII століть: теорія, практика, словник*. Львів 2018.
13. Дидик-Меуш Г., Слободзяник О. *Українські краєвиди XVI–XVIII ст. Слово – текст – словник*. Львів, 2015. 384 с.
14. Дидик-Меуш Г. *Українська медицина. Історія назв*. Львів, 2008. С. 3–6.
15. Дидик-Меуш Г. *Мокряни. Говірка маминого села. Словник*. Львів: Піраміда, 2021. 286 с.
16. *Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі* / І. М. Железняк, А. П. Корепанова, Л. Т. Масенко, О. С. Стрижак; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ: Наук. думка, 1985. 252, [2] с.
17. *Етимологічний словник української мови: у 7 т.* // НАН України. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ: Наукова думка, 1982–2012.
18. *Історичний словник українського язика* / За ред. Є. Тимченка. Харків; Київ, 1930–1932. Т. I. Вип. 1–2.
19. Карпенко Ю. А. *Топонимическая реконструкция географии и географическая реконструкция топонимии: XI Congress International des sciences onomastiques*. Sofia, 1974. с. 468–473.
20. *Картотека «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.»*. Зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів).
21. Керницький І. М. *Судово-адміністративна і суспільно-економічна лексика "Війтівських книг" XVI–XVII ст. с. Одрехови, колишнього Сяноцького повіту, на Лемківщині* // Дослідження і матеріали з української мови. Київ, 1964. Т. 6. с. 91–108.

- 22.Личук С. В. *Словник народних географічних назв Івано-Франківщини* // Семантика та структура народних географічних назв Івано-Франківщини: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Івано-Франківськ, 2015. с. 238–427.
- 23.Наєнко Г. М. *Курс лекцій з історії української мови. Фонетика*: Навчальний посібник. Київ 2002.
- 24.Німчук В. Пам'ятки української мови [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/ukrmova/um60.htm>
- 25.Німчук В. Наддністрянські діалектні риси в «Євсевієвому Євангелії 1283 року» *Вісник Прикарпатського університету: Філологія (мовознавство)*. Івано-Франківськ, 2008. Вип. XIX–XX. с. 3–17.
- 26.Онишкевич М. *Словник бойківських говірок*: у 2 ч. Київ, 1984. Ч. I–II.
- 27.Пиртей П. *Короткий словник лемківських говірок*. Івано-Франківськ: Сіверсія МВ, 2004. 364 с.
- 28.Рудницький С. *Начерк до георафічної термінології* // Збірник математично-природописно-лікарської секції Наукового Товариства імени Шевченка. Т. XII. / під ред. Івана Верхратського, Д-ра Володимира Левицького і Д-ра Стефана Рудницького. Львів, 1908. с. 1–151.
- 29.Рудницький С. *Причинки до георафічної термінології* // Збірник математично-природописно-лікарської секції Наукового Товариства імени Шевченка. Т. XV. / під ред. Д-ра Володимира Левицького, Д-ра Івана Раковського і Д-ра Стефана Рудницького. Львів, 1913. Вип. II. с. 1–16.
- 30.Сабадош І. *Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району*. Ужгород: Ліра, 2008. 480 с.
- 31.Сизько А. Т. *Словник діалектної лексики говірок сіл південно-східної Полтавщини*. Дніпро, 1990. 99 с.
- 32.Слободзяник О. З. *Формування географічної лексики в українській мові XVI–XVIII ст.*: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2016. 283 с.

33. Слободян О. В. *Географічна народна термінологія українських східнословобожанських говірок Луганщини*: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Луганський національний університет ім. Тараса Шевченка. Старобільськ, 2017. 586 с.
34. *Словник українських східнословобожанських говірок* / уклад.: М. О. Волошинова, К. Д. Глуховцева, В. В. Лєснова та ін. Київ: Талком, 2021. 407 с.
35. *Словник української мови XVI — першої половини XVII ст.*: у 28-ми вип. / Відп. ред. Д. Гринчишин, М. Чікало; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 1994 —. Вип. 1–17.
36. *Словник української мови*: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1970–1980.
37. Тимченко Є. К. *Курс історії українського язика: Вступ і фонетика*, 2-е вид, ч. 1. Київ — Харків 1930.
38. Тимченко Є. *Картотека «Історичного словника українського язика»*. Зберігається у Відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів).
39. Фасмер М. *Этимологический словарь русского языка* / пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. Москва, 1964–1973. Т. I–IV.
40. Худаш М. Л. *Ландшафтні назви в пам'ятках української актової мови XIV–XV ст.* // Дослідження і матеріали з української мови. Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. т. 5. с. 143–158.
41. Чучка П. П. *История становления украинской географической номенклатуры*: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02. Київ, 1980. 187 с.
42. Шийка С. В. *Народна географічна термінологія Ровенщини*: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. К., 2013. 451 с.
43. Шило Г. *Наддністрянський регіональний словник*. Львів, 2008. 288 с.

ДОДАТОК ІНДЕКС

багниско 37

багно 37

багонь 37

багінчик 37

багна 37

багне 37

багнетка 37

багнечка 37

багни 37

багнаина 37

багниско 37

багнисько 37

багнище 37

багно 37

багновиння 37

багновиця 37

багновище 37

багнюка 37

багняка 37

баговина 37

баговиння 37

багон 37

багонник 37

багонце 37

багувельник 37

багун 37

береги бобровие 20

берегъ 19–20

берегъ (брегъ) морской (морскій) 20

брегъ 19–20

берег 20

берех 20

бериг 20

берих 20

беріг 20

блато 38

блото 38

болоте 38

болотина 38

болото 38

болітце 38

болота 38

болотечко 38

болоте 38

болотина 38

болотисько 38

болотище 38

болотне 38

болотняк 38

болото 38

болотойко 38

болотце 38

болотюга 38

болотя 38

болотяна 38

болотянка 38

борть 52

бортник 52

бортництво 52

борть 52

борокь 27

борочокь 27

борь 27

бір 27

бірок 27

борище 27

борочок 27

бродокь 32

бродь 31

бродь шляховій 32

брудь 31

брід 32

брідок 32

брідочок 32

бродисько 32

бродок 32

валь 56

вал 57

валок 57

винниця 41

виноградникь 41

виноградь 41

винниця 42
виноградник 42
вода 32
вода великая 33
вода малая 33
вода превеликая 33
 вода 33
 води 33
 воды 33
возерце 35
озериско 35
озерище 35
озерко 35
озеро 35
озеро уступное (уступьное) 35
озерце 35
озерьце 35
 озеречко 35
 озеро 35–36
 озерце 35–36
входы 20–21
входы (уходы) лѣсные 21
входы (уходы) рыбные 21
уходы 21
гаєвище 27–28
гаєкъ 27–28
гаіок 27–28
гай 27

гай березовый 27
гай дубовый 27
гай липовый (липовый) 27
гай сосновый 27
гай сосновый 27
гайокъ 27–28
гайокъ сосновый 28
гайокъ терновый 28
 гай 28
 гайок 28
 гайочок 28
городъ 42
огородъ 42
огородъ виноградный 42
 город 42
 городець 42
 городиц 42
 городник 43
 городники 43
 городництво 43
 городнічество 43
 городок 43
 городчик 42
 огород 42
 огорбдина 43
 огородинá 43
 огородництво 43
гоны 21

гоны бобровніє (бобровые) 21

гоны рибные 21

гони 22

гончак 22

гончий 22

гора 22

гора 22

гура 22

гурка 22

гостинець 57

гостинець 57

гостинець великий 57

гостинец 58

гостинець 58

гребелка 53

гребелька 53

греблице 53

гребля 52

гробля 52

гробля 52

грѣбля 52

гребля 53

гряда 43

грядка 44

гряда 43

грядка 43

грядки 44

грядовина 44

держава 23

держава 23

джерело 33

жерело 33

жерелцо 33

жродло 33

жрудло 33

зродло 33

джерело 33

джерло 33

джерельце 33

джурило 33

джуркайло 33

джуркало 33

джуркальце 33

джурло 33

джюркало 33

жерело 33

жерельце 33

жерло 33

жрідло 33

журкало 33

доля 58

діл 58–59

долок 58

долонько 58

долочко 58

дорога 59

дорога великая 59
дорога водная 59
дорога гостинная 59
дорога добровольная 59
дорога зимняя 59
дорога крыжовая 59
дорога лѣтная 59
дорога малая 59
дорога неготовая 59
дорога сухая 59
 дорога 59
 дорожина 59
добрава 28
дубрава 28
дуброва 28
дѣбрава 28
 дѣброва 28
 добрава 28
 дуброва 28–29
загорода 60
 загорода 60
закать 53
закота 53
 загата 54
запусть 44
 запуст 44
заросль 29
 зарослі 29

зарості 29

засевокъ 45

засивокъ 45

засѣвокъ 45

засів 45

земля 23

земля боровая 23

земля лесная 23

земля яловая 24

земля боброва 24

земьла 23

земьла борьтънаа 23–24

земьла непитущая 24

землинька 24

землицьи 24

земльи 24

земля 24

земля вільхова 24

земля ялівцьова 24

земня 24

колодязь 34

колодезь 34

колодець 34

колодзяць 34

колодись 34

колодізь 34

колодязь 34

коргань 60

кургань 60

куръгань 60

курган 60–61

лес 29

лесокъ 30

лесъ 29

лис 29

лисокъ 29

лисъ 29

лѣс 29

лѣсок 30

лѣсокъ 30

лѣсъ 29

лѣсъ 29

лѣсъ дубровный 30

лѣсъ липовий 30

ліс 30

ловиска 24

ловица 24

ловица звериные 24

ловица пташиє 25

ловли 24

ловли звериниє 24

ловли рибниє (рыбные) 25

ловы 24

ловы звериные (зверинные) 24

ловы пташиє (пташии, пташыи) 25

ловы рибные (рибъные, рыбные) 25

лови 25

млинище 45

млынище 45

млынищо 46

 млинище 46

 млынище 46

море 34

море Азовское 34

море Аравитское 34

море Балтийское 34

море Балтицкое 34

море Галилейское 35

море Галилейское 35

море Єгеонское (Єгїонское) 35

море Забукалинское 35

море Ишпанское 35

море Каспійское 35

море Кгрецкое 35

море Ледовое 34

море Лодоватое 34

море малое 34

море Медияланское 35

море Межиземное (Межиземское) 35

море Мертвое 35

море океанское 34

море океанское 34

море Полночное 34

море Полунощное 34

море Пруское 34
море Сарматское 34
море Сицилійское 35
море Тиверіадское 35
море Хвалінское 35
море Червоное (Червонное, Чирвоное, Чръвоное) 35
море Чорное (Чорне) 35
 море 35
островецъ 25
островокъ 25
островъ 25
 острів 25
 острівецъ 25
 острівок 25
 остров 26
 островок 26
пасака 46
пасака дворная 46
 пасіка 46
 пасічниско 47
паствиско 47
 пазбисько 47
 пазбище 47
 пазьбище 47
 пасбище 47
 пасвиску 47
 пасовиско 47
 пасовисько 47

пасовиця 47

пасовища 47

пасовище 47

пастище 47

пастівник 47

пашня 47

пашня дворная 48

пашъна 47

пашнина 48

пашня 48

пропашня 48

пляць 26

пляць (плаць) отчизный 26

пляць волный 26

пляць дворный 26

пляць куничный 26

плец 26

плець 26

пляц 26

поле 48

поле зоранное 49

поле пахарное 49

поле сѣножатное 48

поле сѣнокосное 49

поленько 49

полечко 49

польце 49

проробки 54

проруб 54

прорубка 54

пусча 30

пушча 30

пушъча 30

пуща 30

пуща лѣсовая 30

пуща 30

пущак 31

река 36

речка 36

речъка 36

ричка 36

рѣка 36

рѣчка 36

рѣчька 36

ріка 36

річенька 36

річечка 36

річка 36

ровець 61

ровоць 61

ровь 61

рив 61

ривець 61

ривчак 61

ривчик 61

ров 61

ровец 61

ровець 61

ровчак 61

роля 49

рільи 50

роля 49–50

руда 39

рудка 39

рудька 39

рудыще 39

руда 39

рудавина 39

рудина 39

рудка 39

садокъ 50

садокъ выпъневый 50

садокъ сливовый 50

садъ 50

сад 50

садок 50

садонько 50

сабочок 50

сажавка 55

сажевка 55

сажавка 55

саджалка 55

саджівка 55

сажавка 55

сажалка 55

сеножать 51

сѣножать 51

сяножать 51

синожатка 51

синожать 51

синожетка 51

синожіть 51

сіножати 51

сіножать 51

сіножета 51

сіножета 51

сіножитка 51

сіножіть 51

соножать 51

соножить 51

стависко 55

ставище 55

ставокъ 55

ставъ 55

став 56

стави 56

стависько 56

ставище 56

ставник 56

ставок 56

ставочок 56

форость 31

хворость 31

хворость лозовой 31

хворост 31

хмиз 31